

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет історії та філософії

(повне найменування факультету)

Кафедра всесвітньої історії

(повна назва кафедри)

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: **«Вальденси та катари в Західній Європі XIII–поч. XVI ст.:
пристосування та виживання»**

«Waldensians and Cathars in Western Europe in the 13th–early 16th c.: adaptation
and survival»

Виконала: студентка денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія

Родічева Єлизавета Сергіївна

Керівник викл. Чепіженко В. В.

Рецензент д.ф.н., проф. Довгополова О. А.

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ __ від _____ 2020 р.
Завідувач кафедри

_____ Гребцова І.С.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Захищено на засіданні ЕК № 1
протокол № __ від _____ 2020 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Голова ЕК

_____ Гребцова І.С.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Одеса 2020

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Джерела та історіографія.....	8
1.1. Джерельна база дослідження катарів та вальденсів.....	8
1.2. Історіографія досліджень єретичних вчень Західної Європи.....	14
Розділ 2. Релігійні вчення катарів та вальденсів на противагу догматам католицької церкви.....	27
2.1. Релігійні вчення катарів та вальденсів: схожість та відмінність.....	27
2.2. Різниця позицій католицької церкви стосовно катарів та вальденсів.....	40
Розділ 3. Умови виживання катарської та вальденської єресей протягом XIII – поч. XVI ст.....	48
3.1. Історичний шлях побутування катарської єресі в XIII – на поч. XVI ст.....	48
3.2. Історичний шлях побутування вальденської єресі протягом XIII – поч. XVI ст	57
Висновки.....	68
Список джерел та літератури.....	73

ВСТУП

Історія християнських єретичних рухів середньовічної Європи – це переважно історія духовно-світоглядних та морально-етичних трансформацій єретичного спрямування, головними з яких були катари та вальденси. Але так історично склалося, що катаризм було викорінено до початку XIV ст., тоді як вальденство зберіглося до нині. З початку XXI ст. у Західній Європі спостерігається відродження інтересу до єретиків XII–XIII ст., до їх походження, історії та знищення. З'являються нові роботи таких важливих дослідників як Жан Дювернуа та Анн Бренон. Такий ажіотаж зумовлений знайденням наприкінці XX ст. документів самих катар, єретичне вчення яких раніше було відомим лише із джерел, що належали їх опонентам. З віднайденням нових фактів щодо катарів, з'явилися нові запитання та проблеми пов'язані з їх найближчими сучасниками – вальденсами. Однією з найбільш дискусійних залишається тема зв'язку катарів та вальденсів з протестантами. Питання про те, як відбувався процес злиття вальденсів та протестантів, чому деякі вальденси не піддалися і залишилися окремою общиною, а також сам протестантизм як можливість існування нових релігійних гілок, – все це актуалізує вивчення даної проблеми.

З іншого боку, детального розгляду потребує позиція католицької церкви та причини її різного ставлення до катарів та вальденсів. Але комплексного розгляду цієї проблеми досі не було зроблено. Наша робота буде в більшій мірі присвячена саме релігійній ситуації у Західній Європі XIII – поч. XVI, але варто зауважити, що епоха середніх віків це суцільна релігійність, починаючи з народження і завершуючи смертю, тому за таких умов релігія не могла не торкнутися інших сфер життя держави, таких як політичні умови, економічне положення, соціальні умови існування людей тощо. Таким чином, **актуальність теми** полягає у детальному порівнянні двох найбільших єресей XIII століття та дослідженні їх шляхів розвитку за умов

нетерпимості офіційної католицької церкви протягом XIII – поч. XVI ст., а також у розгляді їх на тлі політичних, економічних, соціальних та культурних процесів, які відбувалися у зазначений час у Західній Європі. Досі не було надано жодного комплексного аналізу щодо цієї теми, тому наше дослідження актуалізується ще з тієї сторони, що досвід виживання та тривалого функціонування церкви вальденсів та швидкого занепаду катаризму допоможе більш глибоко простежити релігійну та політичну ситуацію у Європі протягом XIII–XVI ст.

Мета роботи полягає, з одного боку, у встановленні особливостей розвитку кожної окремо взятої єресі (катарів чи вальденсів), а з другого – у дослідженні ставлення до них католицької церкви та знаходження причин збереження вальденської та викорінення катарської єресей до початку XVI століття.

Відповідно до цього ми формуємо і **завдання** нашої роботи.

1. Виявити та систематизувати джерела і літературу за темою дослідження.
2. Порівняти особливості релігійних вчень катарів та вальденсів, знайти схожі положення їх віри та кардинальні відмінності.
3. Розглянути історичні умови існування єресей та шляхи взаємодії з основним релігійним диктатором середньовіччя – Католицькою Церквою. Дослідити шляхи уникнення чи загострення конфліктів між ними.
4. Виявити основні шляхи виживання вальдеських єретиків, простеживши крос-територіальні міграції єретичних вірян у вимірі франко-німецького регіону, з іншого боку, спробувати скласти та порівняти «портрети віри» двох релігійних течій, що найкраще б дозволило розкрити внутрішні аспекти життя населення в умовах певних релігійних «догматів» (ми беремо у лапки слово догмати через те, що ні у катаризмі, ні у вальденстві не було чітко прописано

«робити так і ніяк інакше», як то було в католицизмі, але певні релігійні рамки були їм властиві, зокрема повернення до євангельської бідності).

Об'єкти дослідження: проповіді Петра Вальдо та вальденсів, віровчення катарів та методи боротьби католицької церкви проти єретиків.

Предмети роботи – процеси пристосування та виживання катаризму і вальденства протягом XIII–початку XVI ст.

Хронологічні рамки роботи охоплюють XIII – першу половину XVI ст., тобто від становлення вчення катарів та вальденсів і перших спроб католицизму боротися з ними до проголошення Мартіном Лютером 95 тез, як офіційної дати початку реформації. Хоча варто зауважити, що для розкриття процесу входження вальденсів до протестантської релігії ми використовували матеріали, що охоплюють період до кінця XVI століття.

Географічні рамки охоплюють головним чином Західну та Центральну Європу, зокрема франко-германські території (Німеччина, Чехія, Північна Франція), а також Північну Італію та частково територію Нідерландів (Фландрію).

При написанні даної роботи ми використовували ряд дослідницьких **методів**, головним з яких вважаємо історико-порівняльний, що зумовлено метою нашої роботи, тобто виявленням схожостей та відмінностей між релігійними вченнями єретиків, між положення різних регіонів та їх залежності від папського престолу. Ще один важливий метод – історико-генетичний, що дозволяє нам простежити причинно-наслідкові зв'язки подій, тобто появи дисидентства, у комплексному вигляді. Також ми використовували ретроспективний метод суміжно з методом реконструкцій з метою відтворення ситуації у Західній та Центральній Європі протягом декількох століть. Окремо ми використовували аналіз, як основний метод роботи з кожною окремо взятою течією та логічний метод, як загально необхідний в подібних роботах.

Особистий внесок автора роботи полягає в порівнянні катарів та вальденсів і виявленні закономірностей збереження чи занепаду тієї чи іншої єретичної течії.

Результати роботи були **апробовані** на VI-й та VII-й міжнародній конференції «Одеські читання» (Одеса, 2017, 2020), 74-й студентській науковій конференції ОНУ імені І. І. Мечникова (Одеса, 2018 р.), Всеукраїнській студентській науковій конференції «Від античності до раннього нового часу» (Одеса, 2019 р.) та знайшли своє вираження у наступних **публікаціях**:

Родічева Є. Політика папи Інокентія III щодо Лангедока напередодні альбігойських воєн // Одісос. Актуальні проблеми всесвітньої історії. Матеріали VI-ї міжнародної конференції «Одеські читання – 2017». Одеса: Удача, 2017. С. 46–49

Родічева Є. Катарі чи «добрі люди»: до проблеми етимології // Матеріали 74-ї звітної студентської наукової конференції ОНУ імені І. І. Мечникова. Секція: історичні науки. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2018. С. 153–159.

Родічева Є. Релігійно-політична ситуація у Південній Франції у середині XIII – середині XIV століть // Libra: збірка наук. праць Центру антикознавства та медієвістики ОНУ ім. І. І. Мечникова. Окремий випуск. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2019. С. 58–65.

Структура роботи складається зі вступу, висновків та трьох розділів, кожен з яких складається з двох підрозділів. У першому розділі ми, по-перше, робимо огляд головних наявних джерел для вивчення проблематики, по-друге, аналізуємо їх, виділяючи важливі для нас епізоди та тези. А також ми досліджуємо основний масив історіографії за даною темою, поділяючи її за хронологічними та тематичними критеріями. Паралельно ми визначаємо головні праці для проведення нашого дослідження.

Другий розділ присвячений розгляду єретичних вчень катарів та вальденсів, а також першопочаткової реакції католицької церкви на них. Нас

насамперед цікавить відмінності у віруваннях цих двох єретичних течій, як основна причина різного їх сприйняття католиками. По-друге, для нас важливо визначити становище католицької церкви на момент розквіту та становлення єретичних вчень. Означити, до яких положень єретиків Церква ставилася більш лояльно, а які стали причиною загострення відносин через неможливість співіснування з офіційною релігією.

Третій розділ присвячено історичному розвитку єресей катарів та вальденсів після першої значної агресії католицької церкви – альбігойського хрестового походу. Ми простежуємо шляхи пересування єретиків у цей період, та визначаємо причини вибору тих чи інших шляхів для міграцій, спираючись на політичне, економічне, соціальне, культурне та навіть географічне положення обраних ними територій. Також ми звертаємо увагу на умови зародження і становлення протестантизму та його зв'язок з єретиками, як ще одного середовища для їх виживання.

Загальна кількість використаних джерел – 26 одиниць. Загальна кількість використаної літератури – 93 одиниці.

Розділ I

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Особливості джерельної бази питання полягають у незначній кількості джерел з боку єретиків і значно більшою з боку католицької церкви. Через це ми маємо дуже уважно аналізувати їх, виокремлюючи дійсні факти з упереджених емоційних тверджень церковних клерків. Що стосується історіографії, то проблема виживання єресей у період середньовіччя ніколи не розглядалася, як окрема тема наукового дослідження. Тому особливість нашого аналізу полягає у тому, що ми будемо шукати згадки чи звертання до цієї проблематики у більш масштабних працях, які часто присвячені загалом окремій єресі чи загальним тенденціям розвитку єретичних рухів у середньовічній Європі.

1.1. Джерельна база дослідження катарів та вальденсів. Джерельна база представлена наступними типами джерел: листи кліриків католицької церкви, уривки з ритуалами та віруваннями самих єретиків, обвинувачувані булли Папи і суми єпископів та інквізиторів, праці інквізиторів, щодо знаходження та викорінення єресей, хроніки католицьких монахів тощо. Ми розділимо всі використані джерела за тематичним критерієм: власне катарські, власне вальденські та католицькі джерела.

Головним джерелом з власне катарських вважаємо «Книгу про два початки» (*Liber de duobus principiis*). Цей трактат є одним з усього лише двох збережених, що належали катарам [2]. Інший, вельми відмінний за своєю природою, так званий «*Traité cathare inédit*», є скоріше сповіданням віри, викладеним на вимогу влади, ніж викладом вчення. Написаний в Лангедоці в першій чверті тринадцятого століття, він сповідує єдиного Бога, щоб уникнути підозр. Текст був вилучений з «*Liber contra Manichaeos*» Дюрана де Хуеска полеміста-вальденса, який перейшов в католицизм [17]. Через його ситуативність ми не можемо розглядати його як повноцінне джерело, але деякі

відомості також знаходимо корисними. Що стосується «Книги про два початки», то її існування свідчить про полеміку між катарами та католиками в Ломбардії. Найважливішими частинами є її перший та четвертий трактати. У першому – «De Libero Arbitrio» – автор заперечує католицьку концепцію, згідно з якою люди (і ангели) створені вільними. У четвертому трактаті, «Compendium», подано огляд вчення катарів для неосвічених послідовників, автор представляє дуалізм, як полемічний за самою своєю природою: якби було тільки одне начало, а не два, ми не були б свідками щоденної боротьби між добром і злом [117, с. 118]. Крім того, у складі «Книги» зберігся опис богослужіння і обряду «розради» (*consolamentum*).

З власне катарських джерел ми також використовуємо групу ритуалів, котрі датовані серединою XIII століття. Перший – окситанський [22], який найбільш точно розкриває релігійні догмати «Добрих людей» та дає нам вичерпні відповіді стосовно них. Ритуал написано окситанською мовою, та вперше опубліковано з французькими коментарями Ж. Дювернуа. Другий – дублінський [3], який являє собою виклад основних положень вчення катарської церкви зі значною опорою на цитування Нового Завіту. Третій – ліонський ритуал [5], в якому викладено основні ритуали катарської церкви: літургійні формули, *Pater* на латині, *servisi* (сповіді), традиції передачі Святого Слова (Права молитися), *Consolament* (Хрещення Святим Духом), *Consolament* для вмираючих і базові правила поведінки для віруючих. І останній – флорентійський ритуал [8], що містить такі ж відомості як і попередні, а отже підтверджує їх правдивість.

Ще меншим є корпус власне вальденських джерел зазначеного періоду. Це пояснюється тим, що вальденси не виробили власних унікальних постулатів віри, а лише заперечували деякі католицькі ідеї. Загалом же вони цитували ту ж Біблію та священні тексти отців Церкви. Головним відомим їх доробком став «Шляхетний урок» («*Nobla Leycon*») [24]. Це анонімний текст, написаний на окситанській мові, який сучасні вчені датують між 1190 і 1240 рр. 479 рядків

вірша можна розділити на сім частин відповідно до розглянутих тем: 1-56 розповідають про кінець світу; 57-229 дозволяють простежити історію Біблії; 230-265 розповідають про новий закон; 266-333 оповідають про життя і справи Ісуса; 334-360 хвалять правильну християнську церкву; 361-413 розповідають про гоніння і розбещене життя папістів, а 414-479 пояснюють, що таке справжнє покаєння.

Останній і найбільший корпус джерел представлений церковними та інквізиторськими доробками. Найбільш ранні стосуються власне катарської єресі – це два листи: перший – циркулярний лист початку XI ст. ченця Ербера з приводу єретиків Перігора [9], другий – це лист Евервіна, абата Штайнфельда до Св. Бернара Клервоського, датований 1143 р. [31, с. 24–25]. Ербер наголошує, що єретики ведуть «апостольське» життя, часто кланяються, суворі у виборі їжі, нехтують сріблом, а якщо воно у них є – роздають його бідним. У цьому листі також містяться елементи віри «нової єресі», робиться акцент на відміні їх від католицьких догматів тощо.

Другий лист – Евервіна – краще аргументує позицію автора щодо катаризму, з одного боку, показуючи всі його недоліки, а з іншого – віддаючи перевагу деяким ідеям. Цей документ дослідники справедливо вважають одним із кращих католицьких опусів щодо катаризму. Він містить інформацію про церковну організацію єретичної секти, систему таїнств, про специфічний обряд хрещення єретиків через покладання рук (*Consolamentum*), а також детальний опис життя катарів, їхні ритуальні практики та переконання.

Окремим жанром серед джерел виділяємо сумми – це літературна форма, що сполучає в собі ознаки наукового трактату і енциклопедичного довідника. Вони являють собою особливий різновид компіляції, автор якої викладав не свою (оригінальну) позицію, а прагнув привести якомога більше різних авторитетних (для нього) точок зору. Для катарів та вальденсів однією з найзначніших стала «Сумма проти катарів і вальденсів» («*Summa adversus catharos*») в п'яти книгах [6], що була написана викладачем Болонського

університету – Монетою Кремонським. Його праця ґрунтується на глибокій теоретичній ерудиції, а також спирається на добре знання вчення катарів, яке він почерпнув з вивчення їх творів і інквізиційних практик. Однією з найважливіших рис його доробку є те, що Монета чітко розмежовує альбігойську (катарську) і вальденську догматики.

Паралельно з ним працював інший інквізитор – Райнеріо Сакконі з його «Сумма проти катарів і Ліонських бідняків» [23]. Автор провів серед катарів багато років, безсумнівно, він був одним з досконалих і лише у 1245 року прийняв католицизм під впливом Петра Веронського. А вже до 1250 року Сакконі написав свою «Сумму». Поширена в багатьох списках, вона перебувала у всіх довідниках, призначених для використання інквізиторами. У ці довідники входили різні тексти, що відносяться як до самої інквізиції, так і до «єресі», проти яких вона була спрямована. Перу Сакконі належить ще одна значна праця «Книга проти єретиків вальденсів» [21], де вся увага зосереджена на критиці вірувань ліонських бідняків.

Важливе місце посідає робота видатного інквізитора-домініканця Бернара Гі. «Повчання інквізиторам» («Practica Inquisitionis») [12] – трактат, що розкриває питання прав і обов'язків інквізиторів в їх боротьбі з єресями, а також там описувалася вся інквізиційна судова процедура, починаючи з повістки до суду і відлучення в разі неяви на нього, і закінчуючи вирокі. Але для нас найцікавішим є п'ятий розділ, у якому містяться опис різноманітних єретичних сект та даються поради інквізитору по найбільш ефективним способам їх викриття і опору їх хитрощам. Гі виділяє шість типів єретиків, що зустрічалися йому в Лангедоке: катари, яких він називає маніхеями, вальденси, апостолики, бегінки, а також єврейські вихрести, що таємно повернулися до старої релігії і чаклуни. Один з найбільш великих підрозділів стосується вальденсів.

Іншою працею, що націлена на боротьбу з єресями, є «Книга проти Маніхеїв» («Liber contra Manichaeos») Дюрана де Хуески [17]. Він був вальденсом, що в 1207 році обернувся у католицизм і виступав серйозним

борцем з катарською сектою. У своїй праці він поступово, спростовуючи кожну тезу катарських вірувань доводить неправильність, а отже єретичність їх вчення. Подібними за принципами є праця абата Бернарді «Книга проти секти вальденсів» (1190 р.) [13], а також анонімне «Вчення про діяльність проти єретиків» [16]. Бернар Фонкаудскій був присутній на диспуті між вальденсами і католиками, а потім взявся редагувати і резюмувати різні пункти, представлені обома сторонами. Тому його робота «Книга проти секти вальденсів» вважається важливим джерелом про походження секти і основні їх доктринальні позиції.

Поруч з цією працею маємо звернути увагу на доробки Алана Лілльського «Проти єретиків вальденсів, іудеїв та язичників» («*Adversus heretis Waldenses, Judaeos et Paganos*») [10] та «Католицька віра проти єретиків» («*De fide Catholica contra haereticos*») [11]. В чотирьох книгах французький богослов висловлювався проти іновірців свого часу: у першій проти альбігойців, у другій – вальденсів, у третій та четвертій – євреїв та арабів відповідно. У спростуваннях тверджень єретиків про дуальність світу, він звертався до Арістотеля та Платона і вміло аргументував свою позицію.

Останньою значною групою джерел вважаємо інквізиторські реєстри, в які потрапляли всі жителі неблагонадійних регіонів, а отже вони дають широкий огляд на соціальний простір зазначених періодів. В джерелах того часу інквізиторські реєстри є текстами юридичної природи. І ця характеристика дуже відрізняє їх від інших вищезазначених джерел. Їх головною метою є з'ясування і уточнення зв'язків з єрессю, які можуть мати особи, викликані свідчити перед судом, для подальшого засудження цих людей за так зване «злочин єресі». Можна ідентифікувати три типи реєстрів Інквізиції: слідчі справи, вирoki і підтвердження зізнань. Найбільш інформативними для нас є слідчі справи.

Перш за все необхідно звернутися до інквізиційного реєстру Жака Фурньє [19], чий зміст був покладений в основу фундаментальної праці Е. Ле Руа

Ладюрі «Селище Монтайю». Відомо, що суд Фурньє провів 578 допитів за 370 днів своєї роботи. Ці сотні засідань повністю входять в 98 справ або досьє, серед них були допитані або залучені до дізнання 114 осіб, серед яких кількісно переважають єретики «альбігойського напрямку». З цих 114-ти осіб 94 дійсно постали перед судом. У складі групи «залучених» кілька дворян, священиків, нотаріусів, але переважна більшість – прості люди: селяни, ремісники, дрібні торговці. Особливість цього джерела полягає у відомостях, які воно містить. У цьому реєстрі зібрані не просто сухі факти: вік, сімейний стан, «винен», «зізнаюся» тощо, а реальні історії жителів невеликого селища. З величезного масиву інформації ми можемо дізнатися про сімейні стосунки, про ставлення до дітей, про традиції, а головне про мотиви обернення селян у віру єретиків.

Ще одним важливим реєстром для нас є список Жоффра д'Аблі 1308–1309 рр. [18]. Інквізитор розширює коло питань, які його турбують та поряд з простим дізнанням, хто допомагав єретикам та як часто, вводить нове коло питань, пов'язаних зі ставленням до католицької церкви загалом. Також важливість цього реєстру полягає у тому, що ми можемо простежити наскільки швидко та легко люди відрікаються від єретичних вчень, закладають прихильників катарського віровчення, а також зміну ставлення до політичної ситуації. Ми не зустрічаємо жодного висловлювання негативного характеру на адресу французів. Навпаки, допитані, особливо знатного походження, намагаються довести свою лояльність до влади.

Подібним за значенням є інквізиційний реєстр Бернара де Ко (1243–1247 рр.) [14]. Він менш досліджений, ніж попередні, але він добре відображає процеси, які відбувалися в Тулузькому графстві. Бернар провів більше 5000 допитів і заніс їх у свій список, який згрупований по селах або волостях. Особлива цінність цього реєстра визначається тим, що з ним багато в чому пов'язане формування певного «стилю» дізнання та оформлення процедури, який панував у домініканських інквізиторів до початку наступного століття, а також складання градації гріховності.

1.2. Історіографія досліджень єретичних вчень Західної Європи. У своїй роботі ми аналізуємо обширний історіографічний масив з історії катарства та вальденства XIII–XVI століття, а також найбільш важливі загальноісторичні праці з історії європейських держав та, зокрема, Франції, Німеччини, Чехії, як найбільш важливих регіонів, звідки з'явилися та куди поширилися зазначені єретичні рухи.

Початок ретельного вивчення єретичних течій взагалі та розглянутих нами зокрема почався у другій половині XIX століття. Перші дослідники самі були теологами, що свідчить про їх методичну направленість до провіденціалізму і залежність їх висновків від конфесії, до якої власне вони і належали. Однак ці праці не були повністю позбавлені історичної цінності, адже на підтвердження своїх аргументів тогочасні дослідники давали велику кількість джерел, що в майбутньому допомогло швидшому пошуку та систематизації джерельної бази єретичних рухів.

Почнемо з розгляду історіографії, яка стосувалася переважно катарського вчення. Вперше спробу провести певний аналіз витоків та ідеології катарського вчення було зроблено французьким істориком Ш. Шмідтом. Свою аналітично-концептуальну роботу він написав наприкінці 40-х рр. XIX ст. Це була двотомна монографія «Історія та вчення секти катарів і альбігойців» [113, 114], яка вийшла друком у Парижі в 1849 р. Доробок науковця ґрунтувався на висвітленні ключових фактів та подій, цитуванні й тлумаченні джерел, але без належної їхньої інтерпретації та узагальнень.

До проблеми виникнення та поширення секти катарів наступним звернувся французький медієвіст першої половини XIX ст. К. Компейрі. У своїй праці «Історичні дослідження та неопубліковані документи по Альбі, Кастру й колишній єпархії Лавору» [89] вчений, застосовуючи обширну джерельну базу логічно та послідовно описав особливості структурної організації Церкви Добрих Людей (катарів) в землях Прованса й догматичні аспекти альбігойського віровчення. Однак, праця К. Компейрі позбавлена проблемності

та науковості (з точки зору методологічних засад і дослідницьких узагальнень), тому її не можна вважати справжнім фаховим доробком.

Щодо перших праць з історії вальденського руху – вони представлені в основному німецькими теологами, які перш за все звертали увагу на ідейне спрямування течії. Часто це були протестанські теологи, які у своїх працях обґрунтовували, зокрема, і схожість вальденства та протестантизму, що й призвело до їх часткового злиття у XIV–XVII століттях. Такими були А. Дикхофф з роботою «Вальденси в середні віки. Дві історії. Дослідження» (1851 р.) [90]; І. Херцог – швейцарсько-німецький протестантський теолог з дослідженням «Романські вальденси: витоки і вчення до Реформації...» (1853 р.) [97]; В. Прегер та ряд його праць, найважливіша з яких «Про французьких вальденсів» (1890 р.) [109]. Окремо також необхідно зазначити працю чеського історіографа Ф. Палацького «Про умови та відносини вальденсів до колишніх сект Богемії» (1868 р.) [107], де проблема вальденсів розглядається у контексті чеських релігійних перепитів, зокрема руху гуситів. І важливим є доробок власне вальденського пастора та історика з Італії – Е. Комба з його головною працею «Вальдо та вальденси до Реформації» (1880 р.) [87, 88], яка не позбавлена вальденської догматики та необ'єктивності з боку історичної правди.

Фундаментальні монографічні роботи кінця XIX–початку XX ст. щодо історії єретичних рухів представлені роботами таких авторитетних вчених-медієвістів з Франції, Великої Британії та США, як Б. Оро [96], Г. Лі [57, 58], Дж. Вайлі [119]. Б. Оро надає глибокий аналіз інквізиційним процесам на Півдні Франції на початок XIV ст. на прикладі одного конкретного інквізитора – Бернара Делісьє. Найбільш детально історію інквізиції, а разом з тим і єретиків, на яких вона полювала, у трьохатомній праці «Історія інквізиції у середні віки» подає американський дослідник Генрі Лі. Значною є робота американського дослідника з історії вальденства, який сам не був теологом, – Дж. Вайлі «Історія вальденства» (1888 р.).

У XIX ст. проблематику єретичних рухів катарів і вальденсів у своїх публікаціях розглядали такі відомі російські дореволюційні історики, як М. Осокін [67], Л. Карсавін [49, 50, 51, 52], А. Вульффіус [36]. Вони розглядали явище єретичних рухів на фоні кризових ідеологічних явищ та суспільно-політичних змін, які відбувалися у західноєвропейському суспільстві в цілому та з Римо-Католицькою Церквою зокрема.

Одною з найважливіших вважаємо роботу М. О. Осокіна «История альбигойцев и их времени». Двотомне видання верше побачило світ ще наприкінці XIX століття (1869 р.). Воно відноситься до досліджень позитивістської течії, тому ця робота охопила усі відомі на момент написання джерела: це найбільш повна робота, присвячена єресі на півдні Франції. Перший том книги присвячений історії альбігойців з XII ст. до смерті Папи Іннокентія III у 1216 р. [67, с. 15–414]. Більша частина книги описує катарську єресь, її зародження, становлення і подальший розвиток секти, аналізуються стрижневі положення ідеології та догматики альбігойської єресі. Також окремий підрозділ присвячений й вальденству та П'єру Вальдо, як засновнику та ідейному лідеру секти.

Окремо варто відзначити праці Л. Красавіна. У роботах, присвячених релігійному житті західного Середньовіччя, а також сект і єресей XII–XIII ст. («Нариси релігійного життя в Італії в XII–XIII століттях», 1912 рік; «Основи середньовічної релігійності в XII–XIII століттях, переважно в Італії», 1915 рік; «Культура середніх віків», 1918 рік; «Вальденство», 1914 рік; «Церква і секти», 1914 рік), Л. Карсавін прагнув до цілісної реконструкції світогляду, поведінки і способу життя людини конкретної епохи, багато в чому передбачивши методологію французької школи «Анналів» з її концепцією «історичної антропології».

Варто зазначити, що як у зарубіжній, так і у російській історіографії першої половини XX ст. помітне значне послаблення у вивченні єретичних рухів. Скоріш за все це пов'язано з загальним історичним застоєм 1900–1950-хх

років, коли відбувалися найбільш значні політичні зміни світу. У цей період ми зустрічаємо лише поодинокі праці з історії інквізиційних процесів та єретичних рухів.

Важливими є праці французьких медієвістів – П. Бельперрона [75], Ж. Гіро [94], К. Тузельє [117], Р. Неллі [65]. У італійсько-французькій співпраці у 1953 році було випущено ґрунтовну працю «Бібліографія вальденства», укладниками якої стали Арманд-Хугон та Дж. Гоннет [73]. Серед німецьких медієвістів ХХ ст. слабо досліджені питання катаризму та вальденства перш за все висвітлювали А. Борст [30, 79] та Е. Вернер [35].

Робота Ж. Гіро важлива з огляду на те, що він розглядає походження та зміст катаризму та вальденства, вважаючи їх однією з причин появи інквізиційного суду. Недоліком роботи є її географічна обмеженість – розглядаються лише процеси на Півдні Франції. Робота К. Тузельє написана із залученням великої джерельної бази, єдиної методологічної бази та з приділенням великої уваги історичній деталізації. Акцент робиться саме на співставленні ересі катарів та вальденсів, щоб з'ясувати причину розбіжності ставлення до них Католицької Церкви.

Однією з найважливіших робіт цього періоду є праця Е. Вернера «Ідеологія німецького та австрійського вальденства у XIV столітті». До нього подібне питання окремо ніколи не підіймалося. Зазначена праця побіжно підіймає питання виживання вальденства, а також його побутування у Центральній Європі – Німеччині, Австрії, Чехії та впливі на інші релігійні рухи цього часу, зокрема на гуситство. Значна увага приділяється соціально-економічному підґрунтя розвитку та функціональній успішності ересі.

Роботи Р. Неллі можна вважати скоріше науково-популярними, ніж строго науковими. Хоча автор долучає до своїх робіт певні історичні джерела, але їх обробка покликана задовольнити тезу автора, а не привести до об'єктивного висновку. Неллі знає, як використовувати результати соціологічного

дослідження у своїй галузі. і це ясно показує, що не існує суперечності між різними методами, які пропонують один і той же кінець.

Фундаментальними дослідженнями у вивченні народно-релігійних рухів та діяльності інквізиційних трибуналів відзначились англо-американські вчені ХХ ст. Класиками в цій багатовекторній проблематиці стали С. Рансімен, Р. Емері, О. Еванс, В. Вейкфілд. Характеризуючи дослідницьку спадщину С. Рансімена, варто зазначити, що концептуальні погляди на феномен катаризму та його ідеологічні витоки британський вчений-медієвіст виклав у монографії «Середньовічні маніхеї: дослідження християнської дуалістичної єресі» [111]. В ній він аналізує світоглядну специфіку цієї дуалістичної єресі та простежує процес її проникнення з Азії у Західну Європу, де вона отримала своє повне втілення у вченні катарів Південної Франції та Північної Італії. Монографія Р. Емері «Єресь та інквізиція у Нарбонні» [83] присвячена висвітленню ролі та значення міста Нарбонн у період Альбігойського хрестового походу й діяльності Святої Інквізиції. Р. Емері визначає стрижневі причини перетворення міста у потужний центр боротьби інквізиторів й папства проти єретиків. Публікація американця О. Еванса «Соціальні аспекти середньовічних єресей» [93] містять критичне, позбавлене гіпотетичних припущень, оригінальне авторське бачення історичних фактів. Він розглядає ключові події, характеризує економічно-побутову складову єретичних вірувань.

У другій половині ХХ століття виникають нові наукові концепції та методологічні підходи у розробці нашої теми. При чому проблематика ця розглядається в найбільших країнах Європи, а теми охоплюють найрізноманітніші аспекти історичного розвитку. Це стає важливим поштовхом для розгляду катарів та вальденсів під новим кутом, що позначилось і на збільшенні кількості робіт з даної тематики, як у західній, так і у радянській історіографії.

Радянська історіографія в силу пануючої ідеологічної установки концентрувалася на історії буржуазних революцій і практично не приділяла

уваги соціальної (повсякденному) історії. Тому і єретичні рухи вважалися революційним явищем. З середини 30-х рр. в радянській історичній науці остаточно сформувалася концепція всесвітньо-історичного процесу, яка розглядає його як закономірну зміну суспільно-економічних формацій. Вивчення соціально-економічних відносин, положення безпосередніх виробників зайняло центральне місце в історичних дослідженнях. Але разом з тим, необхідно зазначити, що праці тодішніх істориків позначені достатньою історичною об'єктивністю й панорамністю аналізу епохи.

Найяскравішим прикладом слугують роботи В. Керова [53, 54]. Він розглядав у своїх дослідженнях доволі широкий пласт інформації щодо єретичних рухів Європи аж до XV століття. У полі його зору опинилися спіритуали, бегіни, катари, вальденси прибічники та сама фігура П'єра Оліві. Його дослідження у географічному просторі охоплюють території від Південної Франції до Нідерландів, зокрема регіону Фландрії. Найважливішими для нашого дослідження вважаємо праці «Из истории борьбы народных масс против католической церкви в эпоху феодализма» та «Народные восстания и еретические движения во Франции в конце XIII – начале XIV века». Як зазначає сам автор, у книзі розглядається класова соціальна боротьба у західноєвропейських феодальних країнах, зокрема у Франції, в XIII–XIV століттях у багатьох її проявах: у вигляді єретичних народних рухів, повстань, боротьби зневірених з Церквою тощо. Достатньо детально проаналізовано соціально-економічні передумови повстань та єретичних рухів. Висновки, зроблені в книзі, допомагають краще зрозуміти історичні обставини у визначених хронологічних межах та вплив цих обставин на існування та збереження єресей. Окремі розділи даних публікацій В. Керов присвятив аналізу виникнення та особливостей релігійних течій катарів та вальденсів.

Важливо зазначити, що радянські медієвісти пріоритетно вивчали соціальні й політичні витоки практики «Євангельської бідності», котра висувалася представниками різних єретичних релігійних течій, зокрема

вальденсами. Причини виникнення та особливості поширення катарських та вальденських сект у Західній Європі в своїх працях досліджувала Н. Сідорова [71]. Ідеологічні засади й світоглядно-релігійні складові ментальності середньовічного соціуму висвітлювали Є. Гутнова [40], А. Гуревич [39]. Антиєретичну діяльність папства та Святої Інквізиції на південнофранцузьких теренах висвітлювали І. Григулевич [38], С. Лозинський [60]. Суспільно-політичні процеси та комплекс економічних причин зародження протестних сектантських рухів у середовищі середньовічного суспільства аналізували також А. Гуревич, В. Керов та інші.

Детально аналізує зміст єретичних вчень, особливо з боку їх соціального наповнення у своїй роботі «Антифеодальные движения в городах Франции во второй половине XIV – начале XV века» Н. О. Сідорова. Наприклад, вона відзначала, що «сутність єресі полягала у протесті проти пануючого суспільно-політичного ладу». На підтвердження цієї тези вона, власне, наводить приклад єретичних рухів у Франції XI–XIII ст. – катаризму й вальденства. На думку автора, за богословською формою єресі катарів та вальденсів приховувалися антифеодальні вимоги населення [71, с. 431-433].

У своїх роботах проблематику «народної культури» й «народної релігійності» аналізував А. Гуревич, який писав про міцний зв'язок між цими двома проявами середньовічного мислення з елементами архаїчних язичницьких нашарувань [39, с. 85-88]. У поле його зору потрапив також аналіз сприйняття простими селянами та міщанами середньовіччя простору довкола себе та культурно-релігійних подій, які супроводжували цей період. Проте, його методологічні підходи базуються виключно на категоріальних поняттях, без врахування усталених станових антагонізмів.

Доволі цікаві думки щодо підґрунтя єретичних рухів висловлює Є. В. Гунтова. Наприклад, що у єресей XIV–XV ст. поряд з переважною ранньохристиянською традицією іноді помітну роль грали містичні вчення про віру як результат божественного одкровення, яка не потребує посередництва

церкви. Це аргументує думку про відділення вальденства від Церкви, як однієї з умов виживання єресі.

Більш різноплановий підхід спостерігаємо в західній історіографії. У 1960-70-ті роки формуються нові методологічні підходи, які увійшли у коло так званої «нової історичної науки». Важливою інновацією стало заглиблення у повсякденне життя та міждисциплінарний підхід до історії, збагаченої методами інших гуманітарних наук, зокрема етнології, антропології, психології, соціології, лінгвістики тощо. Сформувалося одразу декілька нових напрямів, які стали важливими для дослідження власне єретичних рухів. Найбільш значним підходом стала мікроісторія – включення в історичне знання унікальних, особистісних, казусних явищ, яскравим прикладом якої стала праця Е. Ле Руа Ладюрі «Монтайю, окситанская деревня (1294–1324)» [56]. На прикладі одного маленького гірського селища описується побут, ритуали та проблеми у єретичних сектах. Дослідження стало зразком цілісного погляду на живу соціальну реальність минулого, без штучного членування на окремі сфери історичного аналізу (побут, етика, господарство). Однак слід звернути увагу на недостатньо критичне ставлення до джерел.

Також не менш цінною стала історія ментальностей. З її допомогою вивчаються такі нетрадиційні для історичного дослідження теми як дитинство, шлюб, сім'я, жінка, старість, хвороби, смерть; співвідношення народної та наукової культур, історія культурної практики, символи і символічні обряди, нижчі соціальні категорії, маргінальні групи. Вивчається історія казусу, випадковості, в кожному з яких може бути знайдено щось загальнозначуще. Таким чином, цей метод став майже основоположним для вивчення єресей. У цьому напрямі працювали Ф. Арьєс, Ж. Ле Гофф, Ж. Дюби, Е. Ле Руа Ладюрі, Р. Мандру та інші.

Ще однією важливою науковою нішею стала історія повсякденності. Її суть полягає у тому, що вона ставить завдання з'ясувати мотивацію дій індивідів і наблизитися до їх розуміння через «діалог» з джерелом, постановку

питань, що стали можливими завдяки сучасним науковим знанням. Вчені відзначають постійне розширення поля історії повсякденності за рахунок включення в нього всіх епох, цивілізаційних ареалів і більшого числа різних соціальних верств. До цього напрямку також належали Ф. Арьєс, Е. Ле Руа Ладюрі, А. Лефевр та інші.

Значними для нашого дослідження є ряд праць присвячених загалом історії окремих країн або певним явищам, які прямо чи опосередковано торкаються існуванню та занепаду катаризму та вальденства. Серед них наступні праці: Ж. Дюбі «Трёхчастная модель, или Представления средневекового общества о себе самом» [46], А. Л. Мейкок «История инквизиции» [64], Л. Малькольм «Середньовічна єресь: народні рухи від богомилів до Гуса» [103], Е. Гергей «История папства» [37], М. Яс «Катари та протестанти: повстанські родини та історія Півдня» [99], Л. Дж. Саквіль «Єресь і єретики у XIII столітті» [112].

Серед цих праць важливе місце займає робота Л. Малькома. Він дає обширну характеристику більшості єретичних течій у зазначений період, а особливо виділяє катарів і вальденсів, чії рухи отримали найбільше розповсюдження. Важливою є його теза щодо вальденсів, що їх відмітною рисою було проповідування Євангелія на просторічній мові, і вони мало чим відрізнялися від домініканців та францисканців, за винятком того, що вони зневажені церковною владою і були засуджені як єретики.

Книга Ж. Дюбі, одного з найбільших французьких медієвістів, присвячена соціальним уявленням Середньовіччя. Це перш за все історія того, що думало середньовічне суспільство про себе самого. Але це розповідь і про те, як співвідносилися такі роздуми з дійсністю, як вони вписувалися в більш загальні ідеологічні системи, які коріння вони мали в попередніх епохах і який отримали розвиток в подальшому. Якщо географічний простір дослідження окреслено досить жорстко – Північ Франції, то розумове його простір охоплює різні ідеї та час їх поширення.

І окремо зупинимося на роботі Дж. Л. Саквіля «Єресь і єретики у XIII столітті». Ця праця – спроба систематизувати та узагальнити усі зміни, які стосувалися вивчення єретиків протягом останніх десятиліть. Вона описує велику кількість джерел, що варіюються від теологічних аргументів деяких найбільших мислителів доби Середньовіччя до домашніх промов блукаючих проповідників. Розглядаючи всю сферу антиєретичного письма цього періоду, автор приходить до висновку, що церковне ставлення до єресі було набагато складнішим, ніж «любов-ненависть», які ми звикли бачити.

Власне трактування і осмислення альбігойського руху пропонує французький дослідник Р. Каратіні у своїй книзі «Катари» [85]. Автор наголошує на тому, що катарська єресь могла стати причиною найдраматичнішого розколу в історії Християнської Церкви, а організований Папою та французьким королем хрестовий похід в Окситанію з метою винищення альбігойців був найбільш масштабною та кривавою міжусобною війною в середньовічній Західній Європі. Поряд із висвітленням релігійнодогматичного аспекту проблеми, Р. Каратіні приділяє значну увагу дослідженню військових кампаній періоду Альбігойських війн. Доречно підкреслити: монографія містить додатки з важливими для вивчення катарського віровчення першоджерелами [85, с. 323-382].

Книга Ж. Мадоля «Альбігойська драма і долі Франції» [63] присвячена не лише Альбігойському хрестовому походу й приєднанню Лангедока до Французького королівства (1209–1249), – тобто подіям, які знаменують собою початок епохи консолідації французької національної держави, а й ідеології катаризму. У праці розглядаються проблеми моралі та етичні доктрини Добрих Християн (катарів), детально описуються релігійні ритуали, які використовувалися катарськими вірянами при здійсненні церковних обрядів.

Найбільший поштовх розвитку нового напрямку у вивченні єресей, зокрема катаризму, стали праці А. Бренон [31, 32, 33] та Ж. Дювернуа [47, 91, 92]. Важливість її праць полягає в окресленні нового образу катарів не як єретиків-

маніхейв, яким дали рандомне ім'я, а як благочестивих християн з епонімом «Добрі люди». Хоча спроби цього були й до неї, але саме А. Бренон вдалося популяризувати та актуалізувати тему дослідження. Маємо зазначити дві фундаментальні праці А. Бренон «Істинний образ катаризму» та «Катари», які розглядають частково питання походження єресі та більш детально її релігійні засади та вплив на майбутнє християнство.

Певним наставником наукової діяльності А. Бренон та її однодумцем є Ж. Дювернуа. Зацікавившись вальденством, Жан Дюверна з 1958 року є автором текстів, транскрипцій і перекладів по катаризму і інквізиції. Його переклад на французьку мову реєстру інквізиції Жака Фурньє є джерелом книги Е. Ле Руа Лядурі «Монтайю, окситанська село, з 1294 по 1324 рік». Його прагнення знайти джерела (зокрема, що зберігаються у Ватикані) дозволило дати повне уявлення про релігійний рух катарів, вільний від будь-якої езотерики. Одні з його найважливіших робіт «Релігія катарів» та «Катари, вальденси та бегіни: десиденти земель Ок», що виходять паралельно з працями А. Бренон. В них достатньо добре розглядаються регіональні особливості кожної з груп катарів та вальденсів, хоча основний акцент все ж таки робиться на розвитку та становленні їх релігійних уявлень.

Сучасна російсько- та українськомовна історіографія досить невелика і часто торкається лише XIII століття, розглядаючи проблеми єресей Західної Європи. Часто також питання катарства та вальденства висвітлюється побіжно у загальних працях з історії окремих країн Європи або з історії Католицької Церкви та папства. З найбільш важливих досліджень за темою, що розглядається, необхідно виділити роботи А. Дунаєва [44], А. Доманіна [41], О. Душина [46], О. Казьміна [48].

Вітчизняну історіографію початку XXI ст. перш за все представляє львівський історик В. Ададуrow, який у праці «Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття) » [27], в узагальнюючому контексті, в традиції школи «Анналів» дає об'єктивну

характеристику значення релігійних рухів у суспільно-політичному житті Французького королівства протягом XII–XIV ст.

Маємо звернутися також до доробків харківського науковця С. Лимана. Він у своїй публікації [59], переважно в історіографічному ключі розглядає науковий доробок відомих медієвістів Російської імперії XIX ст., які у своїх працях, крім загальної західноєвропейської середньовічної проблематики, розкривали питання щодо єретичних рухів у середньовічній Франції та історію Римо-Католицької Церкви у X–XV ст.

Найновіші роботи дослідження конкретно катарської та вальденської єресі проводили А. Погребенник, який захистив дисертацію на тему «Духовно-світоглядні засади народно-релігійних рухів на півдні Франції у XII–XIV ст.» [68] та його опонент – Н. Дульнєва, яка написала критику на його роботу – «Поєднання непоєднанного. Роздуми про дисертацію Андрія Погребенника “Духовно-світоглядні засади народно-релігійних рухів на півдні Франції у XII–XIV ст.”» [43]. Окрім зазначених робіт для нас є важливими ще декілька їх доробків, які, однак, більшу увагу звертають на катаризм, а вальденство, якщо й розглядають, то лише побічно, як протиставлення до вірування катарів. А. Погребенник [69, 70], наприклад, приділяє велику увагу інквізиційним процесам на півдні Франції XIII–XIV століть, а також у сферу його досліджень потрапляють соціальні та культурні умови розвитку Франції та їх оцінка з огляду на їх важливість для розуміння суспільно-політичної ситуації у регіоні. У свою чергу, Н. Дульнєва окрім власних доробків на тему катаризму [42], також є перекладачем основних праць А. Бренон та Ж. Дювернуа – одних з провідних науковців з питання середньовічної єреселогії у Франції.

Загалом маємо зазначити, що перші дослідники самі були теологами, що свідчить про їх методичну направленість до провіденціалізму і залежність їх висновків від конфесії, до якої власне вони і належали. Однак ці праці не були повністю позбавлені історичної цінності, адже на підтвердження своїх аргументів тогочасні дослідники давали велику кількість джерел, що в

майбутньому допомогло швидшому пошуку та систематизації джерельної бази єретичних рухів. У першій половині XX століття помітне значне послаблення у вивченні єретичних рухів. Скоріш за все це пов'язано з загальним історичним застоєм 1900 – 1950-хх років, коли відбувалися найбільш значні політичні зміни світу. У цей період ми зустрічаємо лише поодинокі праці з історії інквізиційних процесів та єретичних рухів.

Однак за останні 50 років масив наукової та науково-популярної літератури з тематики катаризму та вальденства значно збільшився, що обумовлено появою нових джерел та нових підходів до вивчення історії єретичних рухів, як на Заході, так і у російській та вітчизняній історіографії. Але деякі питання досі залишаються дискусійними, що викликає суперечності між певними поняттями, категоріями та теоріями, які пов'язані з існуванням катарської та вальденської ересей. А це, в свою чергу, залишає простір для нових досліджень за даною тематикою.

Розділ II

РЕЛІГІЙНІ ВЧЕННЯ КАТАРІВ ТА ВАЛЬДЕНСІВ НА ПРОТИВАГУ ДОГМАТАМ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Необхідно зазначити, що саме релігія обумовлює всі дії людей в епоху середніх віків, тому порівняння вірувань катарів та вальденсів буде доцільним для кращого розуміння послідовників двох головних антикатолицьких релігійних течій XII–XV століть. Ми детально розглянемо всі догмати віри обох єресей, порівняємо їх, а потім зіставимо з канонами католицької церкви, щоб виявити причини незгоди цих трьох течій, і, як наслідок, гонінь катарів та вальденсів. У цьому розділі наше завдання полягає у виявленні основних питань, щодо яких вели диспути єретики та офіційна Церква. Ми не ставимо за мету обґрунтування правильності тих чи інших догматів, а лише їх аналіз у контексті суперечок трьох релігійних напрямків.

2.1. Релігійні вчення катарів та вальденсів: схожість та відмінність. Однією з важливих причин міцного вкорінення єресей, зокрема катаризму, стала «народність» цих течій. Ми маємо розуміти, що населення Західної Європи XII–XIII століть – більшістю своєю селяни, які не розуміли латину, що була основною церковною мовою. Натомість єретики викладали своє вчення простою мовою, зокрема окситанською у землях Лангедока. Рухаючись за хронологічним принципом, розглянемо спершу вчення катарів.

На соборі 1165 року у Ломбері погляди катарів були визнані єретичними і засуджені католицькою церквою [67, с. 137–138]. На цьому ж диспуті відступники вперше офіційно проголосили свої постулати віри, які не задовольнили католиків, що привело до відлучення катарів від «істинної церкви». Церква катарів ділилася на клір і вірних. Вірні, або віруючі, були основою християнського народу. Тоді як катарський клір поєднував у собі змішані функції священиків і ченців, і складався з чоловіків і жінок [33, с. 29]. Як зазначає у своєму листі монах Ербер, Християни і Християнки

проповідували, забезпечували спасіння душ і відпущення гріхів: «они вовлекли многих людей в эту ересь: и не только мирян, которые оставили все свое добро, но также клириков, священников, монахов и монахинь. ... Любой человек, даже простой крестьянин, если присоединится к ним, то не проходит и восьми дней, как он уже знает буквы, слова и выражения, и никто потом не в состоянии превзойти его в этом» [9].

Серед священних текстів катари визнавали лише Новий Заповіт, а також деякі апокрифи, зокрема «Бачення пророка Ісайї про істування святої Трійці» та «Сказання про питання Іоанові» [67, с. 143]. Через це виникли деякі розбіжності навіть в молитвах віруючих католиків та катарів. Наприклад, як зазначає той же Ербер: «Они никогда не говорят «Слава Отцу и Сыну и Святому Духу», но вместо этого они говорят: «Ибо Твое есть Царствие и власть над всеми творениями вовеки веков, аминь»» [9]. Пояснення цьому на думку катарів полягає у тому, що Бог Отець розділювався на трое: однією частиною був Отець, який залишився в небі, а двома іншими стали Син і Дух Святий, які зійшли на землю, послані Отцем, щоб відібрати у диявола владу в цьому світі. Ці дві частини Бога, Син і Дух Святий, воз'єднаються в кінці часів з тією частиною, якою є Отець, і з того часу все буде так, як перед сходженням на землю Сина і Духа Святого, буде тільки один Бог в одній особі [47, с. 48–49]. Через таке трактування Священного писання і виникло катарське переконання в хибності уявлень католиків про Святу Трійцю.

Головною ознакою катаризму став дуалізм. Світ, цей світ, князем якого є Сатана, ніяк не від Бога. Людське буття залучено Христом і натхненне Царством Божим, яке не від світу цього. Така основа, корінь дуалістичного християнського руху. Якщо заглиблюватися у деталі, то ми можемо побачити, що єретики просто логічно продовжили тенденцію протиставлення «світу сього» і «Царства Отця». Вони відмовлялися визнавати, що Бог-Отець, про якого говорив Христос, і Його «Царство не від світу цього» і є той самий злісний, ревливий і брехливий творець, зображений в Книзі Буття [33, с. 37].

Вони наполягали, що було два творіння і два творця. Але є тільки один Бог, Бог-Отець. І це підтверджує те, що в XI ст. для християнства була дуже характерною думка, що цей світ, де є смерть і руйнування, всього лише диявольська ілюзія, і що справжня реальність – це невидимий, небесний світ, який чекає всіх після смерті. Підсумком до вищесказаного можна навести цитату автора «Альбігойської історії» П'єра де Во-де-Серне, яка виражає загальне уявлення католиків щодо цього вірування катарів: «Еретики верили в существование двух создателей: один был невидимым, они называли его «добрым» Богом, другой был видимым, и они называли его «злым» Богом. Доброму Богу они приписывали Новый Завет, злому Богу — Ветхий Завет. ... На самом деле, говорили они, добрый Христос никогда не ел и не пил и не облакался настоящей плотью: он явился в мир лишь чисто духовным образом, воплотившись в теле святого Павла» [7].

Розповіді про створення світу Господом, який приводиться в Книзі Буття, єретики вважали за краще протиставити інший міф – про падіння ангелів, захоплених хвостом дракона, який був повалений з небес архангелом, про що йдеться в Апокаліпсисі. Тому сталося так, що цей світ, якому форму надав Люцифер – ангел, що повстав проти Бога – або Сатана – диявол – був населений людьми з божественними душами [33, с. 38]. І злий творець поселив ці душі в тілах, які власноруч виготовив, ніби клітки, щоб вони забули свою небесну батьківщину і доброту своєї власної природи. Таким чином, метою дуалізму катарів було виключно звільнення доброго Бога, про якого йдеться в Євангелії, від відповідальності за походження зла і світу. Для них Бог-Отець перебував у своєму невидимому Царстві, а приречений на руйнування світ був створений руками злого творця: диявола або повсталого ангела.

З останнього випливає презирливе ставлення до тіла. Наприклад, у Ліонському ритуалі це виражено наступними рядками: «О Господи, осуди и покарай пороки плоти нашей, обреченной на тлен и разрушение. Но возымеи сострадание к душе, заключенной в темнице плоти» [5]. Але крім тіла людина

має ще два компоненти: дух та душа. Вважалося, що душа пов'язана з тілом, і гине разом з ним. Фактично вона ототожнювалася з кров'ю, як стверджує Алан Лілльський [11, с. 328]. Доказом цього служило те, що витікання крові викликає смерть. Що стосується духу, то під ним як раз і мався на увазі той божественний початок, дарований кожному добрим Богом. Однак його теж часто в текстах називають душею, і це породжує деякі протиріччя. Справа в тому, що за віруваннями катарів дух під час падіння залишився в іншому світі, а впала тільки душа. Небесні ж духи залишилися непохитні (*firmus*). Вони є особистими небесними духами кожної душі, і очікують того, щоб з нею з'єднатися [92, с. 64–65].

Важливою у віруваннях катарів була ідея переселення душ. Згадок про це дуже багато зустрічається на початку XIV століття в інквізиційних реєстрах Жака Фурньє з графства Фуа: «Коли душа людини виходить з тіла, а перед смертю не стала добрим християнином, то вселяється так швидко, як це можливо в інше, яке завгодно тіло живої істоти; в будь-яке, що зустріне, незалежно від того, чи буде це тіло іншої людини, тварини або птиці» [19, с. 35]. Далі зазначається, що якщо людська душа виходить з тіла, то вона вже не знаходить собі спокою. Вогонь Сатани, чужого бога, пече її всю. А ось коли вже вона вселиться в тіло, то відпочиває і не страждає вже через цей вогонь. Подібні згадки знаходимо і у XIII столітті, навіть ще до початку Альбігойських війн. Свободи ж дух може набути тільки якщо вселиться у тіло Доброго християнина. А до того приречене блукати від одного тіла до іншого. Але й тут є свій нюанс, адже кількість таких переміщень є обмеженою: до семи, згідно з деякими рукописами *Historia Albigensis* П'єра де Во-де-Серне [7], від восьми до шістнадцяти у Алана Лілльського [11], до семи або дев'яти, як зрозуміли слухачі П'єра От'є в 1303 р. [19, с. 207], до дев'яти, згідно слухачам його брата Гійома [19, с. 473]. Але якщо після певної кількості переходів дух не знайде свій шлях на небеса, тоді він буде назавжди втрачений – загине.

Причини перебування душ на землі – спокутування гріхів, які вони вчинили у царстві Отця. Тому на думку катарів пекло було саме у цьому, земному, світі. А з цього випливає й інша особливість їх вірувань – небоязнь, та навіть очікування смерті, як способу звільнитися від земних катувань. І якщо тільки смерть остаточно звільняє душу, то умовою такої «хорошої смерті» є духовне хрещення. Стан досконалості дозволяє душі вже не належати цьому світу. Тому одним з головних обрядів, який сповідували катари, був *consolamentum*, що замінював хрещення водою [72, с. 292]. Катари вбачали у ньому значно більше переваг, ніж у католицькому таїнстві. Як зазначає П'єр От'є – один з допитуваних Жака Фурньє: «В Церкви Римской, через несколько дней после рождения ребенка, крестные заносят его в храм. Когда они окажутся у дверей храма, приходит какой-нибудь поп, хороший или плохой, и спрашивает крестного отца, о чем просит этот ребенок. Тот отвечает: «О вере»... Затем ребенку дают имя, и крестный отец обещает, что будет он добрым христианином и верным. А, тем не менее, потом он становится злым человеком и лжецом...» [19, с. 124]. Тут досконалий засуджує католицькі традиції. По-перше, хрещення одразу після народження він вважає недоцільним та нечесним стосовно дитини, адже сама дитина ще не може обирати хоче вона вступати у віру чи ні. За дитину, це по-друге, вирішує його хрещений батько, що підкреслює попередню тезу. І останнє, П'єр робить акцент на тому, що невідомо, який саме піп буде хрестити дитину – хороший чи поганий, натякаючи на розбещеність католицької церкви та неправильність її догматів.

Далі П'єр додає, що в церкві катарів діють більш розсудливо. Вони чекають, доки дитині не виповниться дванадцять, а ще краще дев'ятнадцять років, коли він вже «обладает различием добра и зла, если он хочет принять нашу добрую веру и стать нашим верующим, дает нам такое обещание; тогда мы повторяем ему наши благие и неизменные слова, после чего он обещает нам быть добрым и верным, делать добро, а не зло, и делать все возможное, чтобы

приводить к нам новых верующих, в нашу Церковь, каковая есть в Праведности и Истине» [19, с. 124].

Слово *consolamentum* безпосередньо походить від загально-християнського терміну «втіха» і часто використовувався катарами для надання останньої милості помираючим. Але головна мета *consolamentum* полягала у наданні клірику статусу довершеного, тобто хрещення. Ця процедура мала певні етапи. Молоді люди, чоловіки та жінки, які хотіли стати довершеними брали обітниці, живучи в громаді, якою керували старші. Вони вчилися там ремеслам, відповідно до спеціалізації даного будинку, а також, в залежності від здібностей, отримували різну освіту. Їм необхідно було навчитися читати, або хоча б знати напам'ять перший розділ Євангелія від св. Іоанна від 1 до 17 вірша [47 с. 83], проголошення якого могло дозволити довершеному, в разі необхідності, наділити іншого таїнством утіхи. Далі церемонія складається з символічної передачі Книги (Нового Завіту) і Молитви Господньої. Між двома частинами обряду відбувається проповідь.

Таким чином, через подих Духа Святого, що передається покладанням рук – або Павловим хрещенням, хрещенням «Духом Святим і вогнем», протиставляється Іоанновому хрещенню водою. Саму церемонію добре описано у листі Екберта: «Собираются они в тайном темном помещении... Все стоят с огромным благоговением вокруг несчастного, который должен быть крещен или катаризован. Возле него стоит архикатар, держащий в руках небольшую книгу, которая служит для отправления церемонии. Кладут эту книгу ему на темя и произносят благословения, в то время, как все прочие, стоящие вокруг, молятся» [9].

У цьому випадку обряд *consolamentum* одночасно був відпущенням гріхів, вступом на дорогу покаяння, знаком влади пов'язувати і розв'язувати, яким відзначена Церква Христова. Коли воно приділяється вмираючим, це таїнство представляло собою також і соборування. І, нарешті, поєднуючи душу з духом, воно було ніби духовним, містичним шлюбом [33, с. 39]. Єдине, чого в ньому не

було, так це прездійснення. Той, хто отримав втіху повинен був дотримуватися всіх обітниць, які приймають довершені: не клястися, не брехати, не вживати м'ясної їжі, не їсти без відповідного проголошення Pater, і навіть, теоретично, не їсти самому, без досконалого товариша.

Ще однією особливістю катаризму була відсутність всіляких видимих символів, тому не існує ні катарських хрестів, ні храмів. Вони також були доволі невибагливими у їжі. З одного боку, це було пов'язано з матеріальним положенням більшості катарів, які були селянами. А з іншого боку, це обумовлювалося суворістю великого сорокаденного посту, якого тричі на рік дотримувалися єретики, а також вегетаріанським раціоном, який з основних страв допускав лише споживання риби. Забороненими ж були м'ясо, яйця, молоко, молочні продукти і сир, адже ці продукти є «плодом плотского акта» [31, с. 24–25]. Причиною, з якої катари не хотіли їсти м'яса, є нечистота всякого тіла, народженого з сполучення, бо ця нечистота, за їх віруваннями бруднить того, хто її споживає.

Обітниці цнотливості фактично забороняли катарським монахам будь-які фізичні контакти з особами протилежної статі, але це стосувалося лише кліриків. У простих віруючих сексуальні контакти дозволялися. Така ж схема діяла і зі шлюбами, їх створення вважалося перелюбством і категорично заборонялося для кліриків. Як сказано у Посланні Апостола (1 Кор. 7,32-33): «А я хочу, щоб ви були без турбот. Неодружений піклується про речі Господні, щоб догодити Господу, а одружений про речі життєві клопочеться, як догодити своїй дружині». Таким чином, однозначно підкреслюється зло шлюбів для духовних людей.

Крім правил, яких довершений повинен дотримуватися за будь-яких обставин, деякі відносини з ієрархами або простими віруючими набувають ритуальної форми і строго визначеного значення: «служба» або «богослужіння», за допомогою якого досконалий регулярно демонструє своє покаяння і підпорядкування Церкви; *melioramentum* – обмін привітаннями між

віруючими і досконалими; *convenenza*, завдяки якій віруючого приймають в громаду; поцілунок світу або *caretas*; «хліб святої Молитви» (благословенний на початку трапези хліб). Перші два ритуали відбуваються за допомогою колінопреклоніння, а також поклоніння нижчих за ієрархією до вищих, тобто віруючих довершеним. Ритуальний поцілунок, званий «поцілунком миру» або «любові», відбувався в кінці таких церемоній, як *consolamentum* або проповіді, про що свідчить Дублінський ритуал [3] і численні юридичні джерела. Також він відбувався відразу ж після першого *melioramentum* віруючого.

Розглянувши основні моменти катарської віри, перейдемо до вальденських постулатів та порівняємо, чим саме вони відрізняються від ідей катаризму. Перш за все необхідно розуміти, що формальним основоположником напряду став багатий ліонський купець Петро Вальдо, який у 1176 році роздав своє майно бідним і став жити по євангельського вчення і дбайливо його зберігати. Обравши апостольську убогість, він мандрувати з невеликою групою своїх учнів, невпинно проповідуючи. Ми говоримо про формальність такого початку секти вальденсів через те, що основна їх практика – повернення до апостольського життя – вже мало попередників, особливо в Кельні, ще за часів святого Бернара [52]. Це підтверджує також той факт, що не дивлячись на різноманітність назв з боку їх супротивників: ліонські бідняки, сандаліати (обуті в сандалі – через грубе взуття, яке вони носили) тощо, самі ж вони називали себе братами або хрестовими бідняками [72, с. 303], і аж ніяк не вальденсами. Але саме Вальдо зміг створити міцне ядро для усієї течії. Довкола нього зібралися чоловіки і жінки, що слідували за ним і з ним по стопах Христа. Вальдо і його учні вважали себе і хотіли бути вірними синами католицької церкви. Але вони хотіли бути і апостолами; напівписьменні, вони намагалися проповідувати Євангеліє, не втримавшись від викриття негативного норову кліру.

Рух вальденсів став одним з ознак релігійного пробудження, обумовленого зростаючою роллю мирян і швидким розвитком міських свобод. Його рушійною

силою було бажання донести світу про справжнє християнське життя, і ті, хто долучалися до цієї місії, хто відчував до неї покликання, присвячували себе їй цілком. Вони жили як мандрівні проповідники, в апостольській злиднях, повністю звільнившись від мирських турбот. Пропагуючи свою прихильність католицькій церкві, Вальдо не хотів реформувати її, щоб відновити початкові форми християнства; він не нападав на церковну ієрархію, як монах Анрі або Арнольд Брешианський [62, с. 96]. Йому був потрібний тільки дозвіл проповідувати, щоб заповнити недоліки духовної настанови. Засудження католицьких норівів торкалося лише тих моментів, які прямо суперечили Священному Писанню.

Розглянемо ж детальніше постулати віри вальденсів. Головним джерелом для нас стане «Шляхетний урок» (Nobla Leysen), написаний приблизно у 1100 році. Перш за все необхідно розглянути структуру секти. Вальденси представляли собою співтовариство, братство бездомних і жебраків-мандрівників. Також існували «віруючі» (credentes), або «друзі», які не входячи в саму секту, хоча пізніше і зараховувалися до неї, та які не поривали зі звичним способом життя. Але при цьому вони перебували в т. зв. «раді вальденсів», тобто керувалися в своєму житті і віруваннях вказівками братів-вальденсів. Згодом з цієї неоднозначної маси створилась умовна ієрархія, подібна до катарської, але значно спрощена. Виділився прошарок perfecti (довершених) [36, с. 52-54], які вели апостольське життя за всіма правилами, а віруючі зберегли своє положення друзів.

Головною особливістю релігійного вчення вальденсів стала його неоднозначність. Це пов'язано, з одного боку, зі значною територіальною розкиданістю груп божих бідняків, які охоплювали і Південь Франції, і Північ Італії, і Німеччину тощо. А з іншого боку, через те що вальденси ніде не закріплювали свої пункти віри, їх рамки були ще більш розмитими ніж у катарів, які на відміну від своїх сучасників розробили власні ритуали, Біблію тощо. Тому траплялось навіть таке, що деякі «догмати» у різних груп вальденсів

суперечили одне одному [36, с. 93]. Але ці розбіжності торкалися окремих малозначних для нас пунктів. Для нашої ж теми достатньо розібрати основні аспекти, які протиставлялися катарській та католицькій течіям.

Вальденси відстоювали положення про те, що християнські таїнства будуть піддані скверні від дотику до них порочних рук. З цього випливає, що священик, який живе в гріху, не має права здійснювати ніякі таїнства. Але вальденси не відхиляли духовенство як таке, але закликали коритися тільки священикам, що керувалися правилами апостольського життя. Цим вальденси давали імпульс до руйнування всієї внутрішньої організації католицької церкви [108, с. 142]. Вони заявляли, що Римська церква не знала чесного Папи з часів блаженного Сильвестра (бл. 300 р. н.е.). Так з вчення вальденсів безпосередньо випливало, що богослужіння і треби, що даються переважною більшістю священнослужителів того часу, не приносять користі і не мають ніякого ефекту. Ідеї вальденсів не могли не отримати самого широкого відгуку в народних масах, незадоволених поборами з боку Церкви.

Керуючись думкою про близькість судного дня, вальденси широко відстоювали тезу про те, що кожен має обрати правильний шлях, поки ще не пізно і творити тільки добро:

«Письмо говорить, і ми повинні в це вірити,

Що всі люди підуть двома шляхами.

Добрі – для слави, а нечестиві – для мук» [24].

Вальденси категорично виступали проти індульгенцій, вважаючи їх вигадкою духовенства, що підриває віру в бога. І завжди акцентували увагу на тому, що людина тільки власними добрими діями може заслужити собі місце в раю.

Відрізняється від катарської доктрини і віра у святу Трійцю. Вальденси визнавали, що у всіх людських справах «...честь Бога Отця повинна бути першим рушійним принципом. Він [п^р.авт. – віруючий] повинен також благодати

про допомогу Свого славного Сина, дорогого Сина Діви Марії, і Святого Духа ... Ці троє (Свята Трійця), як єдиний Бог...» [24].

Вальденси також наполягають, що Священний Закон заборонив служіння ідолам, вбивство, перелюбство і всякі розпусти, брехню і лжесвідчення, лихварство, зґвалтування і жадібність, а також всіляке злодіяння. Звідси можна зробити висновок, що вальденси заперечували навіть узаконені вбивства, такі як війна, в тому числі й священна, страти, катування тощо [36, с. 134]. З цим віруванням еретики дуже близько підійшли до євангельського бездіяння у відповідь на зло, тобто терпіння на благо. Варто зазначити, що така позиція протистояння злу була й у катарів. Під час альбігойського хрестового походу довершені також не йшли у бій, обираючи власну смерть замість чийогось вбивства.

Ще однією спільною рисою з катаризмом було те, що для проповіді вальденси використовували власний переклад саме Нового завіту на простонародний мову. У *Nobla Leysen* навіть використовується антитеза по типу «у Старому Законі – одне, і воно не правильне, а у Новому – інше, і це є істиною»:

«Стародавній Закон забороняє блуд і перелюб,
Але нове докоряє навіть тим, хто дивиться і жадає жінку;
Старий Закон прокляв безплідну утробу,
Але Новий радить зберігати невинність;
Старий Закон забороняє лише зречення;
Але Новий каже: «Не клянися зовсім»;
Старий Закон говорить: карайте лиходіїв,
а Новий каже: прощайте всяких людей...» [24].

У попередніх рядках частково підтверджуються попередні наші тези про засудження вбивства, а також висувуються нові, щодо сексуальності, подружнього життя, а також щодо присяг. На рахунок останнього, то вальденси вважали, що в будь-якому випадку треба говорити тільки правду, і заперечували

будь-які клятви. У суспільстві, заснованому на нескінченних клятвах вірності – феодалам і Церкві – такі речі однозначно засуджувались [64, с. 61–62]. До речі, ми не знаємо позицію щодо клятв катарської течії, але можемо припустити, що вони не доходили до таких крайнощів. Вальденси ж навіть не займалися торгівлею, щоб уникнути брехні, клятв і обману, а жили своєю працею, працюючи вчителями і каменотесами тощо.

Що стосується питань сексуальних та шлюбних стосунків, то тут позиції катарів та вальденсів збігаються. В обох випадках ми спостерігаємо надання переваги цнотливості для «вищого» кліру, а для віруючих, які все ж таки вирішили вступити у шлюб пропагується неможливість розлучення. А у випадку смерті одного з подружжя, вступати з вдовою чи вдівцем у повторний шлюб вважалося гріховним.

Серйозною розбіжністю між катарами та вальденсами стало питання визнання таїнств Церкви. Ми пам'ятаємо, що катари не визнавали жодного з таїнств католицької церкви, замінюючи їх всі одним обрядом *consolamentum*. У вальденсів на цей рахунок була інша позиція. Визнаючи майже всі таїнства церкви, бідняки христові не визнавали право католиків брати в них участь, адже вважали їх злими та нечестивими кліриками. Найбільше питань та проблем викликало таїнство Євхаристії. Поступово вальденси приходять до самовільного здійснення таїнств сповіді [24] та інших таїнств, в т. ч. і Євхаристії, що нібито виправдовувалося їх «апостольством»: право здійснювати таїнства має не той, хто отримав священницький сан, а будь-який мирянин, котрий, згідно із заповідями Христа, веде злиденний спосіб життя, позбавлений постійного притулку. Різкість формулювання цього права, а також сам факт здійснення Євхаристії залежали від ступеня опозиційності кожної групи вальденсів і їх «друзів», від тимчасових і місцевих обставин. Можна намітити дві течії [36, с. 140–142]: одні (переважно в Італії) були схильні заперечувати дієвість Євхаристії, яку здійснюють «грішні» або «погані» кліриками, і проводили замість неї вальденську месу для «віруючих». Інші (переважно у

Франції) прагнули роз'єднати суть цього таїнства з особами (тобто католиками), які його проводять. І щоб зробити Євхаристію прийнятною для «віруючих» французькі вальденси зрідка (раз на рік) здійснювали Євхаристію для себе, відтворюючи Таємну вечерю і підкреслюючи цим своє «апостольство».

Головною претензією до таїнства сповіді була продажність прощення. Вальденси усіляко заперечували істинність відпущення гріхів через індульгенції, а тих мирян, які вірили у ці «папірці», вважали ще більш гріховними. Єдиним шляхом спокутувати власні гріхи вважалося постійне покаєння та регулярне повторення молитов:

«...ми, християни, які згрішили...

Ми повинні визнати наші гріхи без будь-якої затримки,

Ми повинні виправити їх плачем і покаєнням,

І злочини, які ми вчинили, і за три смертні гріхи,

А саме, хіть ока, хіть плоті та гордині,

через які ми вчинили зло...» [24].

Засудження діянь католицької церкви вилилось також у запереченні права Церкви мати власність, збирати десятину, поклонятися іконам, шанувати хрест, оскаржували також і догмат про чистилище, яке вальденси вважали творінням антихриста: «Ми також віримо, що після цього життя є тільки два місця – одне для врятованих, інше для проклятих, які ми називаємо раєм і пеклом, повністю заперечуючи це уявне чистилище антихриста, винайдене в протипасти істині» [25]. І в цій тезі вони збігаються з катарами. Вони також не вірять в чудеса, в молитви святим, та в пости [64, с. 62]. Ба більше вони навіть вважають нормальним поїдання будь-якої їжі, у тому числі й м'яса у будь-який період року, незважаючи на період християнських свят тощо. Але при цьому вони засуджують надмірне споживання їжі та пиття вважаючи це гріховним, зокрема й тому, що великі бенкети могли дозволити собі, як правило, лише заможні особи. А це ніяк не в'язалось з постулатом бідності апостолів. Споживання

м'яса – це ще одна розбіжність з катарською вірою, яка повністю засуджувала продукти тілесного походження.

Реліквії, на думку вальденсів, нічим не відрізнялися від інших кісток і не повинні були вважатися особливими або святими, а отже і моління на них або придбання для якихось чудес було безглуздом актом. Засуджували бідняки господні й паломництво, що служило тільки для витрачання грошей. Свята вода подібно до реліквій була не більше дієвою, ніж дощова вода [23]. А молитва була однаково ефективною, якщо її підносили в церкві або сараї. Остання теза повністю заперечувала потребу великих та розкішних соборів, на які витрачалися гроші мирян.

2.2. Різниця позицій католицької церкви стосовно катарів та вальденсів. Розглянувши єретичні вчення двох головних сект середньовіччя – катарів та вальденсів – перейдемо до претензій католицької церкви до них. Щоб якісно розглянути цей момент маємо заглибитися у догматику католицизму та зробити невеликий екскурс в історію християнської церкви. Перш за все варто зазначити, що обидві єретичні течії повністю заперечували легітимність католицької церкви, хоча у вальденсів спочатку не було наміру виходити з лона «правильної» віри. Доречно вказати, що католицька церква, очевидно не бажаючи того, сама створювала умови для появи єретиків. Ще одним завданням цього підрозділу буде дослідження, чому проти катарів зібрали військо хрестоносців та майже повністю знищили, а вальденсів лише залякали, давши можливість вижити.

Перш за все необхідно відзначити, що єрессю називали помилкове вчення, яке проповідувалось від імені Церкви [55]. Звісно помилковим воно було у відношенні до загальноприйнятих канонів. Через таке визначення певний час були сумніви, чи можна вважати катаризм єрессю, адже вони заснували свою відокремлену церковну систему. Але так як єрессю називається «неправильна» течія саме в рамках головної релігії, то катаризм – християнське явище в тій мірі, в якій катари проголошують себе християнами і навіть єдиними

справжніми християнами, в тій мірі, в якій їх ритуали відтворюють ритуали ранньої церкви, а їх доктрина заснована на Євангелії, але інакше інтерпретованому [63, с. 83].

Тепер звернемося до положення католицької церкви періоду XI–XII століть. Великою подією була григоріанська реформа, яка призвела до посилення світської влади церкви та її повноважень на міжнародній арені. Крім того, ця реформа сприяла духовному пробудженню народу, який бачачи всю розкіш, великі земельні володіння та розпусту властиві католицтву, активізувалися у вигляді чернечих орденів. До того ж значним фактором на рубежі XI–XII століть стало очікування скорого кінця світу і пов'язана з цим тяга до замолювання своїх гріхів, яка в майбутньому стане однією з причин хрестових походів. Бачачи такий плачевний стан церкви, простий народ розуміє, що ніхто крім них самих не зможе врятувати їх від приходу антихристу, тому спасіння для себе вони починають вбачати у поверненні до способу життя перших християн. «Старый идеал «*vita apostolica*» [апостольской жизни] предстает во всей полноте новых аспектов; он углубляется до целостного идеала следования Христу в жизни согласно с Евангелием. Следование «нищему Христу» вызывает обостренное внимание к идеалу бедности...» [61, с. 297]. Протягом XII століття кредо апостольського життя отримало свого розквіту на території всієї Європи, з'являються ідейні регіональні лідери, спадок яких призвів до утворення таких великих течій як катаризм та вальденство.

Догматика католицької церкви формувалась на Вселенських соборах протягом перших століть нашої ери. Вона була доволі складною, адже Священні Писання доповнювалися чисельними працями Отців Церкви, апокрифами тощо. Єретики, які тяжіли до спрощення, відкинули більшість священних книг, залишивши лише основу основ – Біблію. Навіть більше – тільки Новий Завіт. І вже це було серйозним підґрунтям для занепокоєння католицької церкви. Адже обравши лише одне джерело віри і активно

проповідуючи його масам, єретики лишали позаду цілий пласт важливої, з точки зору католиків, церковної літератури, яка формувала уяву про світ. Основні ж питання, у яких єретики розходились з офіційною догмою, торкалися вчення, обрядів та організації церкви [72, с. 285].

Розглянемо окремо дві єретичні течії та претензії до них католицької церкви: ті, що стосуються таїнств, природи різних святих, добра і зла, а також власне устрою Церкви. Всі правила, які нас цікавлять сформульовані у Катехізисі католицької церкви. Католики вважають, що благодать приходить тільки через Церкву. Безперечною була єдиність: є тільки один Бог. Але він може проявлятися в трьох іпостасях: Отця, Сина і Святого Духа. Христос – єдиний (Спаситель), але Він так само Бог, як і людина [61, с. 118–119].

Католицька церква вчить, що відразу після смерті душа кожної людини отримає останній приватний суд від Бога, що буде базуватися на їх гріхах і їхніх стосунках з Христом. І після цього у душі три шляхи: в пекло, в рай чи в чистилище [4, с. 69]. Ті, хто вмирають в благодаті і дружбі Божій, але не зовсім очищеними, хоча їм і забезпечено вічне спасіння, після смерті зазнають очищення, щоб знайти святість, необхідну для вступу в радість небесну. Церква називає чистилищем це кінцеве очищення обраних. Щоб душа померлого перейшла до раю його рідні на землі мають молитися за них, жертвувати Євхаристичну жертву, а також милостиню, індульгенції або справи покаяння [4, с. 70].

Таїнства – плід викупної Хресної жертви Ісуса, вони встановлені Христом і число їх – сім: Хрещення, Миропомазання (Конфірмація), Євхаристія, Покаяння, Помазання хворих (Соборування), Священство, Шлюб. Хрещення, або занурення в воду, символізує поховання того, кого хрестять в смерть Христа, з якою він піднімається, воскресавши разом з Христом [4, с. 89]. Таїнство Конфірмації подається через помазання святим миром чола, з покладанням рук і через такі слова: "Прийми печать дару Святого Духа". Миропомазання дає зростання і поглиблення благодаті Хрещення, а

найголовніше воно міцніше пов'язує нас з Христом [4, с. 92]. Свята Євхаристія завершує християнську посвяту. Це таїнство благочестя, знак єдності, союз любові, пасхальна трапеза, на якій викушається Христос, душа сповнюється благодаттю. Вчинення Євхаристії завжди включає в себе: проголошення Слова Божого, подяку Богу-Отцю за всі Його благодіяння, особливо за дар Сина Його; освячення хліба і вина та участь у літургійній трапезі через прийняття Тіла і Крові Господніх [4, с. 93-94].

Прощення гріхів, скоєних після Хрещення, дарується особливим таїнством, яке називають таїнством звернення, сповіді, покаяння або Примирення. Ті, хто приступають до таїнства Покаяння божою милістю отримують відпущення скоєного перед Ним гріха і в той же час примиряються з Церквою, якій, згрішивши, вони завдали рани і яка своєю любов'ю, прикладом і молитвами сприяла їх оберненню [4, с. 99]. Через священне Єлеопомазання і молитву пресвітерів вся Церква доручає болящих Господу, стражденному і прославленому, щоб Він полегшив їх неміч і врятував їх. Слушна нагода для прийняття Єлеопомазання хворих, безсумнівно, настає, коли християнин знаходиться в смертельній небезпеці через хворобу або через старість [4, с. 102].

Священство є таїнство, завдяки якому місія, довірена Христом апостолам, продовжує здійснюватися в Церкві до кінця віку. А через службове священство – особливо через єпископів і священників – присутність Христа як Глави Церкви стає видимим серед віруючих. Таїнство Священства проводиться через покладання рук, яке супроводжує урочиста присвята молитва, яка просить у Бога для того, кого посвячують, благодать Духа Святого, необхідну для його служіння [4, с. 104]. Таїнство шлюбу – це священний союз, за допомогою якого чоловік і жінка встановлюють між собою спільність всього життя, за своєю природою він спрямований на добро подружжя і до породження та виховання потомства. Таїнство Шлюбу означає єдність Христа і Церкви. Воно дає подружжю благодать – любити один одного тією любов'ю, якою Христос

любить Свою Церкву; благодать таїнства вдосконалює таким чином людську любов подружжя, зміцнює їх нерозривний зв'язок і освячує їх на шляху до вічного життя [4, с. 107].

І останнє у чому нам треба розібратися це в устрої католицької церкви. Вищу, повну, безпосередню, вселенську і ординарну владу в Католицькій церкві має Папа Римський. До складу кліру входять тільки чоловіки. І чини діляться на єпископів (архієреїв), священників (ієреїв) та дияконів [4, с. 64-66]. Для священників і єпископів латинського обряду обов'язковий цілібат.

Ознайомившись з догматами та устроєм Католицької церкви, можемо зазначити, що з катаризмом у католиків було по меншій мірі 10 пунктів розбіжностей по всіх трьох критеріях.

Перш за все мова йде про дуалізм та невизнання єретиками святої трійці. По-друге, католики засуджували знущання катарів над католицькими святинами. З інквізиційного реєстру Жака Фурньє ми дізнаємося, що коли єретик бачив якусь статую Діви Марії, то говорив: «Дай грошик цій Марієтті», сміючись над її зображенням. Говорив, що Церква Божа – це серце людини, а матеріальна церква нічого не варта; називав ідолами зображення Христа і святих, які там знаходяться [19, с. 511]. По-третє, католики вважали, що проповідувати можуть лише причетні до Церкви і тільки чоловіки, бо вони наділені божою благодаттю і мають відповідну освіту для цього. Тому ще однією причиною осуду катарів було можливість будь-кого з довершених, навіть жінок, проповідувати та навіть відпускати гріхи. Все це ускладнювалось тим, що під час своїх проповідей єретики часто поносили Католицьку Церкву. Наприклад, на одному з диспутів катари називали її Вавилоном, який Іоанн називає в Одкровенні «матір'ю розпусти й гидоти землі, що напоєна кров'ю святих і від кров'ю мучеників Ісусових», і що її встановлення не є ні святою, ні доброю справою, і вона не заснована Господом Нашим Ісусом Христом [92, с. 201].

Найбільше розбіжностей пов'язані з таїнствами, адже катари не визнавали жодного з них. Замінюючи майже всі з них обрядом *consolamentum*. Катари зовсім не визнавали таїнства Євхаристії, Священства, Соборування та Конфірмації. Хрещення водою вони заміняли покладанням рук, таїнство сповіді було частиною *consolamentum*, коли людина проходила очищення, але ніколи не було окремою частиною віри. Таїнство шлюбу було дещо викривлене і також входило до *consolamentum*, але вже передсмертного. Вважалося, що в цей момент душа вінчається з духом, стаючи одним цілим і це допомагає їм потрапити до Бога-Отця.

Але найбільшу небезпеку для католицького світу катарська єресь становила своїм устроєм. За доволі тривали строк їм вдалося зростити власну Церкву з ієрархією, «прихожанами» та доволі чіткою, хоча й не примусовою догматикою. Вони мали декілька релігійних церков по Європі та навіть обирали власного Папу. В анонімному акті архієпископів Тріра згадують, що в катарів є спільний Папа, якого вони називають Григорієм, по імені єпископа католицької Церкви, щоб в тому випадку, якщо їх запитують про їхню віру, вони могли б відповісти, що у них та ж віра, що і у папи Григорія [92, с. 209]. Варто нагадати, що в катарів вже була і Біблія переведена народною мовою і власні ритуали, вони активно виступали на Синодах і аргументовано захищали свою віру, навіть деякі католицькі священники переходили на їх бік. Все це свідчило про неустанне зростання могутності єретиків і реальною стала загроза виникнення ще однієї гілки християнства поруч з католицизмом та православ'ям. А це, в свою чергу, грозило «правильній» Церкві остаточною втратою авторитету та значним послабленням. Саме це ми вважаємо головною причиною такого жорстокого винищення катарів, священної війни і проти них, бо за рівнем загрози вони вийшли на рівень мусульман, але поки що територіально обмежених.

Тепер з'ясуємо, що врятувало вальденсів від подібного винищення. Про фізичні причини ми поговоримо далі, а зараз звернемося до духовних

розбіжностей з католиками, а також обміркуємо причини, чому їх щадили більше їх опонентів. По-перше, і це найголовніше, вальденси на XIII століття ще не встигли виробити ієрархізовану структуру з більш-менш чіткою догматикою. Загалом це були лише невеликі локальні групи, що поки що не мали ні старших, ні власних ритуалів. Єдине що було в них, це спільне з катаризмом, – Біблія окситанською мовою за допомогою якої вони проповідували.

По-друге, очевидно, вальденські проповідники були малоосвідчені, на що вказує повідомлення Вальтера Мепа, який розглядав прошення вальденсів під час Третього Латеранського Собору (1179 р.). Він зазначає, що висміював їх незнання Писання, задавав їм підступні питання, заманюючи у логічні пастка, а вони від незнання чи недосвідченості швидко у них потрапляли [72, с. 303-304]. Звісно, траплялися винятки, як, наприклад, Дюран Хуеска, але вони на той момент ще були дуже рідкісні, а отже не становили серйозної загрози.

Основною ж причиною, чому секта Вальдо не стала ще одним чернецьким орденом на рівні з домініканцями та францисканцями вважається неможливість вальденсів підкорюватися. Вальдо покори не визнавав і, як і багато його послідовники, стверджував, що ним керує свідомість і що він вважає за краще слідувати за Господом, а не за людиною. Зрозуміло, в основі цієї доктрини лежить заперечення католицьких традицій, самої ідеї Святої Церкви як Сторожа Віри [64, с. 64].

Таким чином, маємо зазначити, що до кожної секти у католицької церкви були окремі претензії. Так катарів католики ідентифікували, як єресь за наступні вчення: перш за все за дуальне бачення світу, особливо постулат про те, що Цей світ походить не від Бога, а від диявола, і що всі канонники, так як вони теж знаходяться у цьому світі і беруть від нього всі блага, не можуть бути повністю святими, а отже й проповідувати права вони не мають. Далі засуджувалася зневага до Священної Трійці, Отців Церкви, нехтування таїнствами, які замінювалися окремим «вигаданим» обрядом *consolamentum*

тощо. Щодо вальденсів претензій було менше. Головним чином, католицька церква не визнавала за нами права вільно проповідувати та трактувати Писання, а також засуджувала їх небажання визнавати Церкву посередником між Богом та людьми. Спільними ж у характеристиці єретиків, що дратувало католиків, були можливість жінок проповідувати, невизнання існування Чистилища та постійні напади на католицизм як розпусну релігію, яка вже нікого не може врятувати.

Розділ 3.

УМОВИ ВИЖИВАННЯ КАТАРСЬКОЇ ТА ВАЛЬДЕНСЬКОЇ ЄРЕСЕЙ ПРОТЯГОМ XIII – ПОЧ. XVI СТ.

Цей розділ буде присвячений шляху розвитку окремо кожної єресі у історичних реаліях, які склалися протягом XIII–поч. XVI століть. Ми розглянемо політичне тло, етапи розвитку окремо катарської та окремо вальденської єресей, ставлення до них католицької церкви та етапи гонінь, причини занепаду або збереження їх. Основною задачею буде простежити механізм виживання єретичної течії в умовах смертельної небезпеки аж до періоду злиття з новою протестантською релігією.

3.1. Історичний шлях побутування катарської єресі в XIII – на поч. XVI ст. У Франції катари вже у 1167 році були досить сильними, щоб провести собор в Сен-Фелікс-де-Караман біля Тулузи. Його відвідав Микита з Константинополя, якого удостоїли титулу Папи. Микиту супроводжував катарський єпископ Марк з Ломбардії [33, с. 24]. Судячи з розповідей сучасників, єретиків було дуже багато. Вільям з Ньюбурга порівнює їх з морським піском, а Вальтер Меп заявляє, що в Аквітанії і Бургундії їх було не злічити. До кінця XII ст. вони, як повідомляється, мали послідовників майже в тисячі міст. Домініканець Райнері налічує їх 4.000.000 і заявляє, що ця інформація заснована на перепису, організованому самими катарами [23]. Такі висловлювання не слід сприймати всерйоз, але вони вказують на широту релігійних хвилювань. Ніхто не знав, до яких розмірів може розростися єресь. У Південній Франції католицькі священики були об'єктом насмішок, так як у цьому регіоні, як і в багатьох містах Ломбардії, у катарів були школи для хлопчиків і дівчаток [72, с. 290].

В 1179 році III Латеранський Собор, що був скликаний римським Папою Олександром III, осудив катарську єресь. У документі було зазначено, що хоча за настановою св. Лева дисципліна церкви повинна задовольнятися лише

вищоком священика і не повинна викликати пролиття крові, проте їй можуть і мають допомагати закони католицьких королів. З цієї причини, оскільки в Гасконі, регіонах Альбі і Тулузи і в інших місцях існує огидна брехня тих, кого одні називають катарами, інші – патаренами, треті – публіканам., та іншими різними іменами, стали настільки сильними, що вони більше не практикують свій злочин по тай, як це роблять інші, але публічно заявляють про свою помилку і залучають простих і слабких приєднатися до них. Католицька церква заявляє, що вони, їх захисники і ті, хто підтримують їх – під анафемою, і вона під страхом анафеми забороняє, щоб будь-хто надавав притулок їм в своїх будинках або землях або торгував з ними. Якщо хтось помре в цьому гріху, то ні під прикриттям наданих кому-небудь церковних привілеїв, ні з будь-якої іншої причини за них не буде відбуватися меса або вони повинні бути поховані серед християн [26].

Реймський собор 1157 року і Веронські декреталії 1184 року стали початком так званої єпископської Інквізиції і організації перших скоординованих антиєретичних заходів загальноєвропейського масштабу. У Везелі (1167 рік), Реймсі (1180 рік), Страсбурзі, Ліллі, Дуге, Ла-Шаріте-на-Луарі та інших містах запалали багаття [33, с. 53]. Спалювали чоловіків і жінок, простих світських людей, багатих бюргерів і навіть вчених церковних теологів, що перейшли у нову віру.

Тепер перш ніж перейти до власне початку винищення катарів, розглянемо ситуацію, що склалася на початок XIII століття у землях, що стали «колискою» для обох єретичних течій, а саме регіон Лангедок. Варто зазначити, що Південна Франція була процвітаючим регіоном з повною автономією від французького та папського престолів. Окремо варто звернути увагу про розвиток міст та, згодом, появу перших університетів – розвиток науки, який став могутнім каталізатором для поширення нових, революційних думок. Ремісники тікали від своїх феодалів до міст, де було поширене самоуправління, а також існувала можливість реалізації продуктів виробництва та встановлення

тісних контактів з іншими народами, зокрема східними, чия філософія також заохочувала до формування нових ідеологій.

Напередодні альбігойського хрестового походу міста були багаточисленними за кількістю жителів через те, що знаходились на перетині важливих торгівельних шляхів до Візантії та Малої Азії. Їх графи часто були властителями цілих областей. Бажаючи процвітання своїм володінням, вони надавали містам широкі вольності. Таким чином, міське населення стало одним з головних носіїв антифеодальних та, як наслідок, антикатолицьких думок.

На кінець XII – початок XIII сторіччя духовна зверхність над світською владою, закріплена ще диктатом папи Григорія VII, дала першу тріщину. Слабкість пап останньої чверті XII ст. викликала претензії таких могутніх монархів, як, наприклад, Філіп-Август Французький [37, с. 126–127]. Попередники Інокентія III, які не мали великого політичного хисту, були старими та кволими, дали можливість плідно розвиватися єресям по всій Європі. І врешті-решт загроза постукала у двері Риму. На межі смертельної катастрофи католицизму, ніби подарунок, з'являється молодий талановитий Джовані-Лотаріо Конті – Папа Інокентій III, чиїм ім'ям буде ознаменована ціла епоха.

З появою нового могутнього Папи над катарами нависла серйозна загроза. кроком стало заслання у кінці 1203 року двох посланців з Риму, що розпочали свої проповіді в Лангедоці. Це були вчені мужі, справжні прихильники (якщо не сказати – фанатики) своєї справи – Петро де Кастельно та Рауль [67, с. 211]. Шляхом примусу вони скликали усіх членів капітулу та родовитих мешканців Тулузи, і ті дали клятву слідувати католицизму. Взамін легати пообіцяли ім'ям папи захищати свободи та привілеї міста. Звісно, ні про яку щирість у цій сцені мови йти не може, більшість з тих, хто присягав, все одно лишилися при своїй вірі. Мережа єретичних священиків розтягнулась по всьому Лангедоку. Вони були більш красномовними, підготовленими та мали ширшу підтримку. Крім того, часто виникали конфлікти між місцевими

католицькими священиками та легатами. Так, наприклад, конфлікт з нарбонським єпископом призвів до того, що у травні 1204 року Папа вирішив послати третього легата, з більш широкими повноваженнями – Арнольда [67, с. 212 - 213].

У 1206 кастильський проповідник Домінік де Гусман (майбутній святий Домінік) робить спробу відновити справу цистеріанцев і обернути єретиків назад до християнства за допомогою проповідей нового типу, заснованих на прикладі бідного і жебрачого життя, яке було зовсім не схоже на звичайне життя кліру і цистеріанського абата: він проповідував босоніж, носив простий білий одяг і просив милостиню для прожитку [29]. Але і це не допомагає – катаризм шириться долинами Рони та П'ємонту, завойовуючи все більше прихильників.

Папські легати активно проповідували в землях альбігойців, знімали з посад усіх підозрілих священиків та вели постійний контроль за єретиками, але все це лише обертало проти них місцеве населення – як єретиків, так і католиків. Погрози інтердикту нікого не лякали, припинення католицького богослужіння тільки радувало більшість, руки легатів опускалися, а Папа й досі не приймав рішучих дій. «Ніякі легатства не в силах більше зупинити зло. Церковні судини та священні книги піддаються у Провансі жахливим кощунствам. Єретики публічно хрестять на маніхейський лад, вони не соромляться проповідувати свою злочинну брехню... Тільки погрози французького короля можуть спонукнути їх виконати свій обов'язок» [67, с. 214] – так писав до папи Петро де Кастельно, але звернення до самого Філіпа II врешті-решт не мали жодного сенсу. Раймонд VI Тулузький був його двоюрідним братом, тому піднімати зброю на нього король не хотів, але й захистити перед Папою графа також було не під владу монарху. Тому, коли після вбивства де Кастельно, Інокентій закликав короля зібрати військо проти єретиків, король згодився лише не перешкоджати усім бажаючим іти у похід проти альбігойців.

Ряд бул від 6 березня 1208 року почали збір «тих, хто запалав або ревністю до віри католицької, або помстою за кров праведника, що волає від землі до небес» [67, с. 226–228]. Очолив похід граф Симон де Монфор – ключова фігура першого етапу. Вже після першого ж міста, Без'є, де від папського легата Арнольда Аморі пролунала фраза «бийте всіх, Господь своїх впізнає», стало зрозуміло, що ні про яке визволення католиків Півдня мова йти не може [34]. Хрестовий похід, що почався масовим вбивством жителів Без'є, навів жах на населення і зробив звичайною практикою жахливі масові страти на вогнищі, яких припустилися за наказом папського легата Арнольда Аморі, абата Сіто. Граф Монфор, беручи місто за містом, вбивав в рівній мірі як католиків, так і катарів. До 1212 року в масових стратах Добрих Чоловіків та Добрих Жінок на вогнищах налічується 140 спалених в Мінерві 1210 р, 200 – в Касі, 400 – в Лаворі в 1211 року і т.д. [33, с. 58].

Після смерті Симона де Монфора землі Лангедока перейшли його сину Аморі, при цьому почалось поновлення діяльності катарів, які в 1226 році навіть зібрали новий собор у П'юсе [110, р. 99–101]. Свій вплив поновлювали і нащадки колишніх противників – Раймонд VII Тулузький та Роже-Бернар де Фуа. За таких умов Аморі відмовляється очолювати надалі альбігойський похід і за титул передає успадковані землі французькій короні. Людовік VIII був прихильником бойових дій, тому як тільки отримав дозвіл та фінансування церкви відправився на завоювання. Великою перемогою стало взяття восени 1226 року Авіньона, але сам король поплатився за це життям, загинувши від дизентерії. Після його смерті при малому нащадку регентшею стала Бланка Кастильська, яка закликала продовжити похід. Бої були перемінними, ключову роль зіграло використання військами корони техніки випалювання землі, які знищували тисячі гектарів плідної землі, загрязняли водойми тощо [110, р. 102–103]. Таким чином, не маючи іншого виходу, південні міста одне за одним присягали французькому королю. У 1229 році було укладено мир в Мо, який означав програш покровителів єретиків, а отже й вирішив їх долю не на краще.

Перемога французької корони стала початком масових судів над єретиками з дізнаннями, катуваннями та винищенням їх.

У цьому ж році Папа та його підлеглі звернули свою увагу на проблему поганої підготовки місцевого кліру для боротьби з єрессю, і в листопаді відбулася друга велика подія – Тулузький собор. Ним непряму керував Григорій IX, церковна рада видала вісімнадцять канонів (майже половину від загальної кількості), що явно стосувалися єресі, викладаючи нові методи для виявлення помилкових вірувань катарів. У цьому новому наборі тактик миряни з доброю репутацією «допомагали» місцевим священикам шукати єретиків у неблагодійних парафіях, обшукуючи всі будинки та підземні палати [100, р. 80]. Це був страшний підхід, при якому будинки та будівлі, пов'язані з єретиками, повинні були бути зруйновані. Перш за все, це були інструменти соціального покарання, спрямовані на розрив зв'язків між громадами та повернення їх назад в ортодоксальний зразок.

Незважаючи на масові знищення та поневолення краю, єретичні рухи все одно продовжували свою боротьбу. Це підтверджується введенням інквізиційного інституту, осадою Монсегюра, реєстрами інквізиторів тощо. Основними шляхами спасіння єретиків, до них ми відносимо не лише катарів, але й вальденсів, стали два напрями. Перший – переховуватись та проповідувати таємно, другий – тікати чи у землі Каталонії, де до інакодумців у цей час ставились значно лояльніше, чи до германських земель, чи до північної Італії [94, р. 75–76].

Почнемо з інквізиційних процесів. Інквізитори були призначені в Тулузі, Альбі і Каркасоні навесні 1233 року. Саме це вважається офіційним початком існування даного інституту, який міцно вкоренився у Лангедоку протягом наступних ста років. Катари, які добровільно зізналися, були переселені в райони, де не було відомо єресі, і їм довелося носити два жовті хрести, пришиті до їх одягу, які визначили їх як колишніх єретиків. Відомі або підозрювані єретики, які добровільно не зізналися протягом цього першого тижня, отримали

виклик негайно з'явитися перед інквізиторами на допити. Пошук не обмежувався тільки живими: якщо дізнавались про могилу померлого єретика, її розкопували та спалювали тіло. Якщо засуджені померлі мали будь-яких живих родичів, їхні будинки і володіння були конфісковані, і вони були змушені носити жовті хрести, щоб визнати єресь своїх родичів [110, р. 108–109].

Після остаточної перемоги над Раймоном VII, залишалось лише одне місце, яке турбувало католицьку Церкву – Монсегюр. Піренейська фортеця, так звана «синагога сатани», була перебудована напередодні війн Раймоном Перелем. Сам він був віруючим, а його мати і теща – довершеними. Замок був притулком для катарів під час Альбігойського хрестового походу, і коли інквізиція почала свою роботу, Гілхаберт де Кастр, єпископ катарів Тулузи, попросив Раймона, щоб замок став центром віри. До того часу, коли Гілхаберт помер (з природних причин) близько 1240 року. У фортеці Монсегюр, де проживало до тисячі осіб, ховалася велика громада катарів. В 1243 році десятитисячна армія в супроводі інквізиторів бере замок в облогу. Монсегюр захищається майже цілий рік, з травня 1243 року по березень 1244 року. Після взяття міста всіх, хто відмовився навернутись у істинну віру, а це двісті довершених чоловіків і жінок було спалено [110, р. 114–116]. Традиційно цей військовий епізод означає кінець опору катарів.

Трагічним для катарів став 1260 рік, коли в обов'язок інквізиторів увійшло катування звинувачених у єресі, щоб примусити їх зізнатися і назвати імена своїх однодумців. Якщо примножити це на свавілля домініканського ордену, який тепер вільно керував інквізиційним процесом, не спираючись на місцевих єпископів [62, с. 167], то стає зрозумілим, що залишатися у Франції катарам було неможливо. Масова еміграція в Ломбардію почалася на початку сімдесятих років, причому свої будинки залишали не тільки довершені, але і віруючі. Величезна їх кількість осіла в містах північної Італії (Коні, Асті, Олександрії, Павії, Мантуї, Кремоні, П'яченці, Мілані).

З північної Італії дуалістичному руху протегували наймогутніші прихильники гібелінів. Спочатку це був Еццеліно III да Романо, правитель Тревізської марки. Однак за заступництво катарам він, врешті-решт, сам був оголошений єретиком. Після падіння Еццеліно (1259 р.) катари північної Італії на десять років знайшли собі захисника в особі Уберто Пеллавічіно. На цьому їх везіння закінчилося. Мастино делла Скала, обраний подеста Верони після смерті Еццеліно, прийняв проти катарів суворі заходи. При ньому антиєретичні статті були включені в нову версію міських статутів [86, с. 273]. Восени 1276 єпископ Верони, інквізитор і брат Мастино Альберто делла Скала з'явилися в Сірміоне – найбільшому центрі катарів. Безсумнівно, його супроводжували солдати. 166 катарів, чоловіки і жінки, були захоплені і відведені в Верону. Ймовірно, в цей час арешти проводилися і в інших місцях, оскільки та ж хроніка повідомляє, що в міському амфітеатрі Верони було спалено живцем близько двохсот чоловік. Це сталося на початку 1278 року, вже при владі Альберто делла Скала [15].

У Франції становище трохи поліпшилось протягом останніх двох десятиліть тринадцятого століття, коли скарги на інквізиторів зростали: за 50 років до 1275 року було лише дві скарги, але між 1275 і 1306 було 30. Інквізиція змушена була скинути оберти [62, с. 170]. Стосунки були ще більше ускладнені конфліктом між французьким королем Філіпом IV і папством: Філіп виступив проти інквізиторів. Внаслідок цих протиріч арешти за єресь у період 1297–1300 рр. були в основному політичного характеру. Але як тільки Папа Боніфаций VIII помер в 1303 році, Філіп відмовився від своєї підтримки, а інквізитори повернулися на роботу відносно безперешкодно.

Але цікаво наступне, діяння інквізиції не перебили цікавості до катарської віри. Наприклад, є свідчення про двох братів з містечка Акс, які наприкінці XIII ст. вирушили в Ломбардію, де досі діяли катари, щоб прийняти *consolamentum* [118, р. 73]. У 1305 році їх викрив один із колишніх прибічників, було виявлено що на той час вони обернули у єресь близько 1000 осіб у 125-ти

різних місцях. З тих пір ще декілька важливих інквізиторів було заслано в цей край, найбільш плідними з яких були Бернар Гі в Тулузі, Жоффруа Д'Аблі в Каркассоні, Жан Фурньє в селищі Монтайю та Піреях загалом. Вони швидко розкрили всіх послідовників братів, спаливши тих, хто не хотів обертатися в католицтво [110, р. 133–134].

Одним з останніх лідерів катарського руху став П'єр Отьєр. З 1307 року інквізитори Тулузи і Каркассона в його пошуках систематично прочісували всю країну. Нарешті, в 1309 році П'єр Отьєр потрапив в руки Тулузької інквізиції, і незабаром майже всі його соратники були схоплені і кинуті до в'язниці [62, с. 170]. Майже два роки знадобилося інквізиторам для ретельної підготовки процесу, і в 1311 році в соборі міста Тулузи з великою пишнотою і урочистістю П'єр був засуджений.

Останній досконалий, Жилем Белібаста, разом із групкою вірних з долини Ар'єж в Фуа втік за Піренеї, в Каталонію. Це був грубий плебей, і його убога проповідь так само мало задовольняла вірних, як і його моральні якості. Але у них не було вибору: після смерті свого хворого супутника Белібаста залишився єдиним носієм добра, до якого вони могли звернутися. Через три роки про цю маленьку громаду катарів, що жила в безпеці поблизу Валенсії, дізнався платний інформатор. Йому вдалося виманити Белібаста за Піренеї і здати в руки інквізиції разом з небагатьма його послідовниками [91]. Спалення Белібаста у 1321 році стало епілогом історії катарів. Таким чином, на початок XIV століття з катарами на Півдні Франції було майже повністю покінчено.

На початку XIV ст. залишки катарів ще зберігалися в деяких областях Австрії, але там були дуже сильні вальденси. У 1315 році інквізитори-домініканці розкрили групу єретиків в самій Празі [98, с. 164]. На початку XIV ст. залишки катарів втекли до Сицилії, як до «доброї землі» (*bona terra*), де вони могли жити мирно під владою віротерпимого Фредеріко III, короля Арагону (1296–1337) [79, с. 137].

Найдовше, однак, катари зберігалися на півночі Італії, в П'ємонті, за підтримки груп вальденсів в недоступних альпійських долинах. В кінці XIV століття інквізиція розорила і цей останній притулок катарів. Через чверть століття після того, як Джакомо Бех – місцевий довершений та його товариш Антоніо Галосна були спалені заживо, в Чіері було засуджено кілька давно померлих єретиків. У 1412 році їх кістки були публічно спалені разом з символічними зображеннями кількох єретиків, що належали до місцевих сімей [62, с. 174]. У XIV столітті погляди «добрих християн» П'ємонту були звернені до Боснії, єдиного місця, звідки вони могли чекати допомоги, де катарська церква змогла зберегти себе до кінця XV століття. А на самому початку XV століття домініканець Вінсент Ферре ще зустрічав кількох катарів в долинах вальденсів [113, с. 186].

Таким чином, ми бачимо, що катарська єресь була залежна від територій, на яких існувала, тому політика, яка впроваджувалась у Лангедоці напряду впливала і на єретичний рух. У зв'язку з цим катарів було так легко винищити у доволі короткий строк, не просто позбавившись від релігійних диседентів, але й послабивши загалою Південь Франції. Це, в свою чергу, дало можливість легко захопити ці знекровлені території французьким королям.

3.2. Історичний шлях побутування вальденської єресі протягом XIII – поч. XVI ст. Тепер, коли ми розглянули недоліки та шлях розвитку та занепаду катарської єресі, перейдемо до вальденства. Історичне тло залишається тим же самим, але розвиток секти відбувався дещо інакше. Вперше вони дійсно з'являються очевидно в Ліоні, як послідовники Петра Вальдо, але там їх частка була невелика, і вони часто не витримували релігійних суперечок з катарами, тому мігрували спочатку в Савою, потім в П'ємонт, а звідти в германські землі. Але вони мають дуже сильні позиції в долині Рони. Аж до новітнього часу вальденси, які стали попередниками анабаптистів та протестантів, вважали, що їх походження йде корінням у VII ст., але зараз цей міф розвінчано [72, с. 302–303].

Як і до катарів, до єресі вальденсів долучалися різні верстви населення – селяни, ремісники, знать. Особливим було те, що французька гілка вальденства повністю відмовлялася від будь-якої фізичної праці. Новіцій повинен був дати обітницю, що надалі до самої смерті він буде жити не працею своїх рук, а виключно милостинею. Іоакім Флорський повідомляє, що в Калабрії вальденси нібито бачили знамення і чудеса, які віщували кінець світу. Наближається кінець світу, останній день, тому праця стає безглуздом заняттям. Есхатологічне обґрунтування виходить, ймовірно, від самого Іоакіма, вплив якого на середньовічні народні рухи був досить значним [97, с. 342 - 344]. З іншого боку, тут відчувається також вплив катарів, *perfecti* яких, як відомо, цілком віддавалися проповідницькій діяльності. Ломбардська гілка вальденства, навпаки, позитивно ставилася до праці. «Ломбардці» володіли маєтками і будинками, в повну протилежність «французам», які не займалися торгівлею, не торкалися до грошей і тримали при собі продовольство тільки на один день [35].

Особливо цікавим є факт, що з самого початку вчення Вальдо не було радикально антикатолицьким, вальденси навіть просили Папу Александра III на Третьому Латеранському Соборі (1179 р.) санкціонувати їх спосіб життя та дозволити проповідувати, але папська комісія лише висміяла їх мало освіченість та кілька років згодом, у 1184 році на Веронському Соборі, Луцій III осудив їх, як єретиків подібно катарам та патаренами [80, с. 24]. Незважаючи на це, групи вальденсів продовжували свою діяльність, включаючи «несанкціоноване» проповідування.

В *Ad abolendam*, документі, який засвідчив єретичну природу вірувань вальденсів, Папа Луцій також виклав ряд вимог щодо вдосконалення духовного нагляду та запобігання спалахам єресі в майбутньому. Місцеві єпископи мали відвідувати двічі на рік парафію, у якій раніше виявляли єресь, щоб прийняти присягу від трьох або більше людей з доброю репутацією щодо місцевої релігійності та розпочати судовий процес проти засуджених. Мирянам також

пропонувалося співпрацювати з такими єпископськими розслідуваннями, щоб нести відповідальність за духовне здоров'я та православ'я єпархії [100, с. 57]. Це стало новою стратегією боротьби з єрессю. Проте всі ці заходи мало чим допомогли, навпаки, єретики були розкидані по всьому Провансу та Ломбардії, де вони змішувались з іншими єретиками та розповсюджували їхні помилкові твердження.

І врешті їм вдалося отримати достатню підтримку, щоб переконати архієпископа Нарбонського Бернарда влаштувати ще одні дебати між католиками та вальденсами. У цих дебатах брав участь Бернар, абат ордену премонстрантів в Фонкоде – орден, який вже мав історію роботи в боротьбі з єресями [80, с. 24]. Бернард зобов'язався написати звіт про дискусію, в якій вальденсів знову засудили, також він мав викласти пункти, які висували єретики, і аргументи, з якими католики їм протистояли. В результаті цього диспуту їх звинуватили в бунті проти церковної влади і в тому, що вони насмілюються проповідувати, будучи всього лише мирянами. Результатом цього диспуту стало вигнання Вальдо з Ліона. Після цього він проповідував в Італії і Німеччині і помер в Богемії приблизно в 1197 році.

Але попри заборону єретичного руху, вигнання Вальдо та його смерть, до кінця XII століття рух вальденсів тільки збільшувався, викликаючи крайню стурбованість церкви. У 1194 був виданий едикт Альфонса II Арагонського, який закликав переслідувати вальденсів як єретиків. Їм було наказано покинути країну до дня, наступного за днем всіх святих. Будь-кому, хто дасть притулок вальденсам, загрожувало звинувачення в державній зраді і конфіскація майна. Вальденси були поставлені поза законом, щодо них була дозволено будь-яка дія, крім каліцтва і вбивства. Так вальденси втратили притулок в Іспанії і подалися у сусідні землі.

У 1207 ж році Лангедок відвідав Св. Домінік, якому вдалося своєю проповіддю обернути групу вальденсів назад у католицизм. Дюран з Уески, що належав до їх спільноти, сприйнявши проповідь Домініка, пішов від вальденсів

і почав кампанію проти них. Він відправився в Рим і отримав у Папи санкцію на освіту нового ордена, «католицьких бідняків», що дають обітницю бідності. Назву він, ймовірно, запозичив у залишеної їм секти [72, с. 304]. Але й тут не все йшло полого, адже Дюрану, як колишньому вальденсу мало довіряли. Влітку 1209 року архієпископ Нарбоннський звинуватив бідних католиків у тому, що вони не лише зберігають свою колишню єресь, але й використовують нове становище, щоб спокусити простих християн-католиків. І хоча Папа Інокентій III намагався мирно врегулювати цю ситуацію, але до середини XIII століття члени ордена зникли або через смерть, або через перехід до інших релігійних орденів [100, с. 60].

Одночасно з цим мирна антиєретична компанія розгорталася в Ломбардії. Сам Дюран звернув увагу Папи Інокентія на сотню бідняків Ломбардії в Мілані, які прагнули примирення з Церквою. Після того, як місцевий архієпископ зруйнував їхню школу і захопив землю, на якій вона була побудована, група звернулася до Папи з проханням про повернення території після їх повернення до католицизму. Інокентій відмовився обмінювати землю на належне духовне дотримання, але бідні врешті-решт погодились з основними вимогами до єретиків та примирились з Церквою до літа 1210 р.

Вальденство, подібно до всіх основних єресей тієї епохи, виражало певні інтереси як міських, так і сільських нижчих шарів. З кінця XIII ст. спостерігається радикалізація теорії вальденства. У цей період засуджують і відкидають як єретичну не тільки всю католицьку ієрархію на чолі з Папою, але піддають анафемі також і світську владу, починаючи з імператора і закінчуючи суддями. На початку XIV ст. одна південнофранцузька послідовниця вальденсів описала це в такий спосіб: «Короли и князья, прелаты и монахи и все другие, которые владеют богатствами, не смогут спастись, а спасутся только *boni Christiani* и те, которые поселились в Ломбардии, так как они не отваживаются остаться на своей родине, где их преследуют волки и псы» [35]. Цей вираз з

легкістю можна було б приписати і катарській віруючій, що виражає загальні тенденції, таку собі відповідь на агресію католицизму.

Тому не дивно, що на німецьких землях у 1209 році Оттон IV видав указ про вигнання всіх вальденсів зі своїх територій. А у 1220 році Томас, граф Савойський, погрожував штрафами всім, хто надасть єретикам житло чи підтримку [72, с. 306]. Але загалом вальденси були трудолюбиві, що йшло на користь господарству графства, тому тривалий час гоніння не закінчувалися смертю. Перша жертва загинула лише у 1312 році.

Вчення вальденсів було ще раз засуджене на IV Латеранському Вселенському Соборі в 1215 році. До цього часу вальденси вже не представляли собою щось ідеологічне єдине, а розходилися (іноді істотно) у поглядах на таїнства і духовенство [35]. Наприклад, в XIII столітті Савойські вальденси не вірили в те, що Святі дари суть тіло і кров Христа; італійські вальденси тільки після довгих суперечок і сумнівів прийняли одне з основних положень теорії вальденсов про те, що богослужіння, що здійснюються негідним священиком, не мають значення.

В кінці XIV ст. вальденси з Кельну заперечували пресуществління в той час як інші вальденси його приймали [36, с. 169]; страсбурзькі вальденси заперечували будь-яку відмінність між духовенством і мирянами; французькі та ломбардні вальденси в XIII в. вважали, що таїнство Євхаристії може бути здійснено тільки священиком, який отримав посвячення, при цьому радикально розходячись у думці про те, чи повинен цей священик бути чистим від смертних гріхів чи ні.

Французькі вальденси XII в. шанували Вальдо і його помічника Віве, і стверджували, що ті знаходяться в раю. Ломбардські ж допускали лише те, що Вальдо знаходиться серед обраних і тільки в тому випадку, якщо перед смертю примирився з Богом. Ця різниця в поглядах вилилося в складну дискусію і ледь не викликала розкол у 1218 році. Вальденси Померанії в кінці XIV ст. стверджували, що якщо людина помре протягом року з моменту сповіді, душа її

потрапить прямо на небо. Вони ж вірили, що кожні сім років двоє з священників підносилися до брами раю, де їх навчали божественної мудрості. І, здавалось б, це мало послаблювати вальденсів, але незважаючи на окремі випадки, єретики серйозно не конфліктували та навіть охоче допомагали один одному під час гонінь.

Хрестовий похід проти альбігойців очевидно не сильно їх зачепив, так само як і подальша інквізиція. У Лангедоці Церква ставилася до них толерантно до 1230 року, але потім їх теж стали переслідувати. Цікаво, що проповіді вальденсів були використані Церквою проти катарів, по відношенню до яких вальденси відчували ворожість [29, с. 16]. Мало хто з них стали і жертвами інквізиції в XIV столітті. Хоча Бернар Гі почав свої суди в 1308 році, тільки в 1316 р. якийсь вальденс був засуджений до довічного ув'язнення, а інший – до смерті через спалення. Три роки по тому двадцять шість чоловік були засуджені до довічного ув'язнення і троє – до смерті на вогнищі [72, с. 306]. У 1321 році досить велика кількість вальденсів були заарештовані і допитані в Валенсійському приході. Їх засудили до носіння хрестів. А при інквізиторі Анрі де Шамеє, наступнику Бернара Гі, в Тулузькому приході було засуджено лише кілька єретиків [64, с. 324-325]. Порівняно з втратами катарів – це мізерна кількість жертв. Але навіть ці жертви набули певного надихаючого символізму.

Наприклад, коли вальденса Раймонда де ля Коте спалювали живцем перед кафедральним собором в Пам'є в 1320 році, і полум'я досягло мотузок, якими були пов'язані його руки, він простягнув руки перед собою, щоб помолитися Богу і благословити натовп з жару вогню, натовп почав перешіптуватися [32, с. 144]. Тому що тоді будь-який з цих людей, зворушений праведністю єретика, міг підвестися і заявити, що цей чоловік, якого спалили, був добрий християнин і святий, і в свою чергу вони, миряни, мають піти його слідами, поширюючи його євангельське послання.

Між 1335 і 1355 роками домініканець Галл з Нойгауза випробовував тисячі людей, включаючи вальденсів та жінок, що проповідували, на те, хто опиниться

в пастці методів допиту. Ретельного ведучи протоколи, він записував кожну відповіді і, без сумніву, сотні викритих єретиків були відправлені до світської влади на спалення [100, с. 97].

Ті єретики, які перебралися до П'ємонту частково отримали можливість сховатися в його високогірних долинах, що перетинаються гірськими потоками Перузи, Люцерни і Ангроні. Там, в Котських Альпах, їх якийсь час не турбували. До кінця XIII століття общини вальденсів були глибоко вкорінилися далеко за межами Ліона, Лангедока та Ломбардії. Вони облаштувалися у Кверсі, Оверні, Мені та Бургундії на північ; аж до Гасконі на заході; а на схід – у Провансі та Дофіне. Через подальші хвилі проповіді та міграції вальденство закріпилося не лише в ізольованих західних альпійських та п'ємонтських селах, але також глибоко в райони Апулії та Калабрії [100, с. 63] на італійському півострові, і еміграція в цьому напрямку тривала до XV століття.

Найбільшого впливу вальденси досягли саме в германських землях. Воно мало більший вплив, підготувавши шлях для інших дисидентів і рухів проповідників. Ми можемо припустити, що переведена частина Писання, що належить вальденсам, була поширена в Метці в кінці XII століття. Його копії спалювали, намагаючись позбутися єресі. Передбачається також, що вальденси були серед єретиків, на яких полювали в Страсбурзі в 1212 року і вісімдесят з них спалили – в тому числі дванадцять священиків і двадцять три жінки. Але попри це вальденси поширилися на північ до Кенігсберга і Штеттина, невеликі групи зустрічалися в Швабії, Польщі, Баварії, особливо в Богемії, і в австрійській єпархії Пассау [87, с. 74].

Вони зазнали гонінь вже у 1260 році. П'ятдесят років по тому в Австрії було не менше сорока двох громад вальденсів і ряд їх шкіл. Ньюмейстер, єпископ австрійських єретиків, який прийняв смерть з багатьма іншими в 1315 році свідчив, що тільки в єпархії Пассау у секти було вісім тисяч прихильників [95, с. 21]. У 1318 році домініканські та францисканські інквізитори були послані в Богемію і Польщу для допомоги владі в придушенні єресі. Богемія

стала найважливішим центром вальденсів. Бідняки Ломбардії листувалися з австрійськими єретиками і отримували від них допомогу [87, с. 103], так само як катари від боснійської єретичної Церкви. Виходить, що відносини між єретиками, які почались як ворожі, у момент великої небезпеки на початку XIV століття виробили певну солідарність переслідуваних. І тоді настав такий день, коли хто-небудь з останніх і переслідувані Добрих Людей ховався у вальденських громадах в італійських Альпах або Гасконі.

У 1391 році богемські інквізитори Мартін Празький та Пітер Цвіккер, що діяли в Нижній Австрії, повідомляли про 12 «наставників» (*rectores*) вальденсів, які, згідно з Г. Хаупт, утворили керівне ядро німецької громади і відповідно своїм походженням розміщувалися по всій Німеччині, Австрії та Угорщині [95, с. 63]. Попри все німецькі вальденси продовжували існувати до XV століття. Таким чином, можемо сказати, що існувало три типи вальденсів: ліонські бідняки, ломбардські бідняки та австрійські, або навіть богемські, вальденси.

Цікаво, що серед свідчень про вальденсів згадується обряд рукоположення, а також засудження будь-якого вбивства. Також простежується подібна катарській ієрархія – наставників та віруючих, що може свідчити про перейняття певних елементів віри від катарів, які могли приєднатися до вальденсів, тікаючи від інквізиції. В особливих щорічних зборах брали участь тільки певні особи – *perfecti*, які до кінця XIII століття вже оформились в окремий прошарок. Виключалися рядові віруючі, молоді «вчителі» і жінки, навіть якщо вони піднялися до рангу «вчителів». Г. Гонне заперечує, правда, що таким чином склалася ієрархія, але джерела показують, як чітко в XIV в. намітився шлях до перетворення секти на церкву. Багато громад визнавали священницькі функції лише за тими, кого називали *magistri*, і тим самим недвозначно відмовлялися від початкового принципу, висловленого Райнером з Сакконі (середина XIII ст.), згідно з яким кожен хороший чоловік міг бути священиком [35].

З 1375 року, коли Папа Григорій XI призначив Бореллі інквізитором парафій в Арлі, Ейсе і Ембруне, починається етап найжорстокіших гонінь. Єпископи отримали догани за їх нерішучу боротьбу з єрессю і нездатність оплатити витрати інквізиторів, і почалося люте переслідування єресі під керівництвом Бореллі. Не минуло й кількох місяців, як всі в'язниці були заповнені жертвами. Місія Бореллі в Ембрунском районі тривала з декількома перервами до 1393 року. Весь цей час він діяв з надзвичайною суворістю. Без сумніву, Бореллі був одним з найжорстокіших і фанатичних інквізиторів у ту епоху. «Протягом цього тривалого часу, – каже Танон, – він передав в руки світській владі безліч жителів цих нещасних долин. Наприклад, в Ла Валуазе, за наказом Бореллі, 150 осіб було передано в руки світської влади, і по вісімдесят – у Фрейсіньєре і в Ларжентьєре ... Шорье стверджує, що 150 жителів Ла Валуаза були спалені в Греноблі в той же день. Лежер в своїй «Histoire des Eglises vaudoises» погоджується з Перреном в цифрах «вісімдесят» для Фрейсіньєра і Ларжентьєра, проте число спалених в Греноблі він зменшує до п'ятдесяти. До того ж, він наполягає на тому, що це все люди, страчені за наказом Бореллі за тринадцять років [64, с. 326]. У нас немає документів, які підтвердили б або спростували ці суперечливі твердження, а тому ми не можемо точно назвати кількість жертв. Однак судячи з усього їх було більше ніж за всі попередні періоди гонінь. Коли Бореллі був звільнений від виконання обов'язків інквізитора, репресії проти єретиків негайно припинилися. Протягом наступних сорока років, як свідчать документи, їх не переслідували і не гнобили.

Інокентій VIII був першим за тривалий час Папою-гонителем, хто прибів до суворих заходів стосовно П'ємонтських вальденсів. У 1487 він оголосив про хрестовий похід і закликав Карла VIII Французького і герцога Савойського виконати його розпорядження. Інокентій зібрав армію у вісімнадцять тисяч чоловік [72, с. 306]. Єретики були змушені піднятися вище в полонини, де страждали від жахливих поневірянь. Але вже у 1498 році Людовик XII

розпорядився про обмежено толерантне ставлення до єретиків на його території.

Але на початок XV століття просто слів про чисту релігію стало замало для селян, які потерпали від феодалного гніту. Ми вже помітили, що будь-яка єретична течія була обумовлена соціальними чи політичними проблемами, але єдиний вихід, яке могло знайти неосвічене селянство – це слідування новим релігійним вченням, адже увесь світогляд людей середньовіччя обертався саме навколо божественного провіденціалізму. Вальденство не могло дати сільському населенню якусь єдину ідеологію, що відображала б його прагнення і сподівання. У Чехії це було здійснено пізніше Яном Гусом. Рядові прихильники вальденського навчання з доброї волі переходили до гуситства саме тому, що вони бачили в ньому мобілізуючу силу і засіб натхнення, яких вони не знаходили в старій догмі. Так само сталося і з приходом протестантизму – вони масово подалися до нового вчення. У Франції ситуація проходила дещо інакше, напередодні релігійних війн було зафіксовано 22 поселення вальденсів, які раніше не проявляли особливої активності, але з приходом Реформації, у 1545 році їх було розграблено та спалено за наказом Прованського парламенту з метою запобігти підтримки кальвінізму [72, с. 305]. В 1533 році громади вальденсів були ще досить сильні і релігійно мотивовані, щоб урочисто приєднатися до протестантської Реформації на синоді в Шарфоранс. Якщо говорити про характер відносин між вальденсами та протестантами, то їх можна охарактеризувати етапністю. Кожна з цих течій несла свою «релігійну індивідуальність», але підґрунтя в них спільне. Тобто можна сказати, що вальденство стало драбиною для протестантизму і його сприйняття масами.

Підводячи проміжний підсумок, маємо зазначити, що розглянувши етапи історичного розвитку катаризму та вальденства ми визначили чітку різницю між ними. Насамперед, це стосується схожості догматів до католицизму, а також устрою та ієрархії секти. Ми побачили, наскільки важливою була мобільність

для єретиків середньовічної Європи, а також звертаємо увагу на невідповідність деяких процесів їх часу, у зв'язку з чим вони приречені на провал (на прикладі катарської Церкви).

ВИСНОВКИ

Дослідження єретичних рухів середньовічної Європи ускладнюється з огляду на нестачу джерел, особливо тих, що могли б надати нам статистичні дані. Але для нашої теми брак статистики компенсують хроніки, які проливають світло на два головних критерія дослідження: географію та хронологію подій.

Через низький ступінь вивчення теми на пострадянському просторі, одна з особливостей нашого дослідження полягає у залученні великої бази саме зарубіжної літератури. Головними ж дослідженнями для нас стали праці А. Бренон та Ж. Дювернуа щодо катарів, А. Г. Вульфюса та Е. Комбо щодо вальденсів, а також загальні праці по історії церкви та інквізиції Г. Лі, А. Л. Мейкока та Ш. Тузільє.

Завершуючи наше дослідження ми маємо зробити декілька важливих висновків. Спершу порівняємо катаризм та вальденство. Перший критерій – символ віри. Вальденси визнавали святу трійцю в божественній єдності, катари вважали що є один Бог, яким не є Син та Дух, а також, що є Диявол, який за своїми функціями відповідав земному Богу. Спільним для обох єресей є те, що вони за основне джерело віри визнавали Новий Завіт, не приймаючи Старий.

Другий критерій – таїнства церкви. Вальденси визнавали лише два з семи таїнств католицької церкви: хрещення та Євхаристію. Катари замінюють всі таїнства власним ритуалом *consolamentum*, що одночасно був відпущенням гріхів, вступом на дорогу покаяння, знаком влади пов'язувати і розв'язувати, яким відзначена Церква Христова. Коли воно приділяється вмираючим, це таїнство представляло собою також і соборування. І, нарешті, поєднуючи душу з духом, воно було ніби духовним шлюбом.

Третій критерій – устрій Церкви. Вальденси тяжіють до максимального спрощення. На період XIII століття ідеальним устроєм для них є община, до якої входять рівні між собою віруючі – брати. А найбільш благочестиві мають право проповідувати і формально очолюють цю общину. Катари виробили свою

власну церковну ієрархію по аналогії з Католицькою церквою. Вона включає верховного клірика – Папу, дияконів та довершених, а також простих віруючих.

Четвертий критерій – життя благочестивої людини, у випадку катарів – довершеного. Для вальденсів ідеалом було апостольське життя, коли людина веде напівжебрацький спосіб життя, не тягнеться до розкоші, вживає будь-яку їжу та пиття тільки за надібністю, але у будь-який час. Головним для хорошого вальденса є молитва, яку він буде проголошувати кожної вільної хвилини. Важливою була цнотливість та уникання навіть думок про статеве життя. Благочестивий вальденс ніколи не стане клястися чи мститися своєму ворогу, а смиренно пробачить його. У катарів довершений мав відповідати вищим стандартам. Він також мав вести скромне життя, але обов'язково працювати. Довершений ніколи не стане вживати їжу, що з'явилась шляхом злягання, а отже м'ясо під заборонаю. Довершені завжди слідкують за «календарем» і тричі на рік витримують сорокаденний піст. Довершений катар ніколи не стане боятися смерті, адже це благо для нього. Благочестивий катар ніколи не думає про осіб протилежної статі і взагалі намагається триматися від них подалі. Ідеально, якщо він незайманий. Катар ніколи не нашкодить іншому і не підніме зброю проти когось. Як ми бачимо спільними для обраних нами єретичних течій є необхідність цнотливості, зречення від проливання чужої крові та уникнення розкоші.

Порівнявши катаризм та вальденство звернемося до претензій католиків до цих течій. Вальденсам вони закидали, по-перше, можливість кожної доброї людини проповідувати та трактувати Священне Писання на власний розсуд. З часів Нікейського Собору це лишалось прерогативою саме священнослужителів. По-друге, і це найголовніше, не бажання коритися церкві, виражене словами апостолів «Должно повиноваться больше Богу, ежели человеку». Це, по-суті, зводило нанівець положення Церкви, як провідника між Богом та мирянами. По-третє, визнання за благочестивими мирянами права проводити таїнства хрещення та Євхаристії.

Наступні принципи закидалися однаково як вальденсам, так і катарам. Право жінок проповідувати та проводити таїнства на рівні з чоловіками. Адже в католицьку церкву допускалися лише чоловіки. Також засуджувалося невизнання єретиками Чистилища, як проміжного стану між раєм та адом. І, звісно, неприхильно Церква ставилася до невизнання інших джерел віри, окрім Нового Завіту. Найбільше дратувало Католицьку церкву теза про її нечистість, асоціація її з Вавилонською блудницею, гнилим місцем, про що постійно говорили єретики у своїх проповідях.

Окремо катарів засуджували ще за невизнання таїнств церкви та заміни їх сумнівним, на думку католиків, обрядом *consolamentum*. Особливе обурення викликав протест катарів проти таїнства хрещення водою. Головним же протиріччям був дуалізм катарського вчення, а саме думка про те що земний світ – це породження Диявола, а також невизнання Священної Трійці, що складає єдиного Бога.

Розглянувши основні аспекти вірувань трьох релігійних напрямів перейдемо до відповіді на фінальне питання «Чому катаризм було винищено, а вальденство існує до сих пір?». Справа в тому, що вальденси з самого початку не планували виходити з лона католицької церкви, а лише пропагували повернення до ідеалів раннього, ще не розбещеного, християнства. На хвилі появи поодиноких дисидентів сам Вальдо став одним з них, але в нього не було ні плану щодо становлення та розвитку нової течії, ні конкретних догматів, ні навіть виробленої структури, за якою його ідея почала б працювати. В нього була лише одна ця ідея. Без механізмів втілення її у реальність. Звісно, католики спершу навіть не сприймали їх всерйоз, тому й міри до них застосовувалися спершу дуже щадні.

З катарами все було навпаки: вони були вже «озброєними ворогами». В них були свої ритуали, які вони самі привнесли у християнство, у них була власна Церква, яка була дуже схожа на Католицьку, в них була широка підтримка навіть знаті. Вони не боялися анафеми чи смерті, а це вже лякало Пап та єпископів, які

вбачали у новій добре сформованій структурі серйозну загрозу для свого авторитету. Після провалу мирної антиєретичної компанії Папа приймає єдине правильне рішення – придушити ворога силою – єдиною перевагою, яка зараз була на боці католиків. Ще один фактор, який сприяв швидкому знищенню катаризма – це його прив'язка до місцевості. Вальденси були мобільними, вони обрали такий стиль життя і не боялися переїхати у сусіднє графство чи імперію, а катари були певною мірою прив'язані до землі, до своїх селищ-замків, які вважали надійною обороною.

Ще один фактор, який сприяв швидкому знищенню катаризма – це його прив'язка до місцевості. Вальденси були мобільними, вони обрали такий стиль життя і не боялися переїхати у сусіднє графство чи імперію, а катари були певною мірою прив'язані до землі, до своїх селищ-замків, які вважали надійною обороною. Крім того, на можливість існування єресі суттєво вплинув також і зовнішньополітичний фактор. Катари залишалися на територіях переважно Південної Франції, на яку претендували французькі королі. Тому викорінення єресі стало для них вигідним, адже разом з єрессю можна було позбавитись і місцевої влади – графів Тулузьких, які мали широку автономію. З падінням тулузького дому, ми бачимо, Лангедок дуже швидко увійшов у склад Французького королівства і був обмежений у правах на користь короля.

Вальденси ж переважно подалися на землі Священної Римської Імперії, яка у середньовіччі не представляла собою об'єднане політичне об'єднання, тому їм легше було переховуватись, зберігати своє вчення та розширювати коло прихильників. І у такому стані вони проіснували аж до часів Реформації, коли більша частина вальденсів увійшла до складу протестантських общин.

Якщо дивитися на це питання глобальніше, то можна сказати, що катари з'явилися не у той час – випередили свій. Вони відкрито пропагували, не ховаючись у підпіллі у той час, коли католицька знов набрала могутності і могла дати відсіч. Можливо, якби катари активізувалися на півстоліття раніше чи

пізніше, то вже у Класичному Середньовіччі могла з'явитися третя гілка християнства. Це припущення допускається, тому що ми маємо приклад вальденсів, чия секта як раз і почала розширюватись десь на 50 років пізніше. Політична та релігійна ситуація кінця XIII – першої половини XIV ст. була нестабільна: посилення французьких королів та авіньйонський полон пап, початок столітньої війни, перші кроки Габсбургів на шляху до об'єднання Німеччини тощо. Це призвело до того, що інквізиція та гоніння на єретиків відійшли на другий, якщо не на третій, план. І загалом цей період характеризується початком занепаду Католицької церкви, як основної фігури в історії Західної Європи. Це дало можливість багатьом незгодним з догматами католиків заявити про себе.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Адемар Шабанский. Хроника / пер. Андерсен В. В. Санкт-Петербург, 2010. URL: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ademar_Cabannensis/ frametext3.htm (останнє звернення: 22.08.2020)
2. Джованни де Луджио. Книга о двух началах [Електронний ресурс]. URL: https://www.science-community.org/system/files/%D0%94%D0%B6%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B8%20%D0%B4%D0%B5%20%D0%9B%D1%83%D0%B4%D0%B6%D0%B8%D0%BE%20%D0%9A%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0%20%D0%BE%20%D0%B4%D0%B2%D1%83%D1%85%20%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%85_0.pdf (останнє звернення: 17.09.2020)
3. Дублинский ритуал катаров // пер с фр. Н. Дульневой [Електронний ресурс]. URL: <https://ru-middle-ages.livejournal.com/174344.html> (останнє звернення: 05.11.2020)
4. Катехизис католической церкви [Електронний ресурс]. URL: http://www.vatican.va/archive/compendium_ccc/documents/archive_compendium-ccc_ru.pdf (останнє звернення: 07.11.2020)
5. Лионский ритуал катаров // пер. с фр. Е. Морозовой [Електронний ресурс]. URL: <https://medieviste.livejournal.com/365142.html> (останнє звернення: 05.11.2020)
6. Монета Кремонский. Сумма против катаров и вальденсов //Дювернуа Ж. Религия катаров / пер. с франц. Н. Дульневой [Електронний ресурс]. URL: <https://cutt.ly/2hkbOSX> (останнє звернення: 23.11.2020)
7. Пьер Во-де-Серне. Альбигойская история // Каратини Р. Катары / пер. с франц. А. Васильковой. Москва, 2010. С. 368–374.

8. Флорентийский Ритуал. URL:
<https://credentes.livejournal.com/558310.html> (останне звернення:
 11.11.2020)
9. Эрбер. Новая ересь объявилась в мире // Бренон А. Катары. Жизнь и смерть христианской Церкви / пер. с фр. Дульнева Н. Львов, 2012. С. 19–22.
10. Alanus de Insulis. Adversus heretis Waldenses, Judaeos et Paganos. Paris: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1855. Т. CCIV. Col. 377–399.
11. Alanus de Insulis. De fide Catholica contra haereticos. Paris: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1855. Т. CCX. Col. 305–430.
12. Bernard Gui. Inquisitor's manual. URL:
<https://sourcebooks.fordham.edu/source/bernardgui-inq.asp> (останне звернення: 11.03.2019)
13. Bernardi abbatis Fontis Calidi ordinis Praemonstratensis. Adversus Waldensium satam liber: Circa Annum Domini 1190. Paris: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1855. Т. CCIV. Col. 793–840.
14. Cahiers de Bernard de Caux. Ms Doat XII B.n. de Paris. Agen, Cahors, Toulouse. 1243–1247/ ed. et trad. par J.Duvernoy. Paris, 1988. P. 213–228.
15. De heresi Catharorum in Lombardia, ed. Dondaine. Archivum Fratrum Praedicatorum, 1949. P. 306–312.
16. Doctrina de modo procedendi contra Haereticos. // Сборник памятников по истории раннего вальденства / Под ред. Д. Егорова. Москва: Тип-ия Императорского Московского ун-та, 1910. С. 108–128.
17. Durand de Huesca Liber contra Manicheos / Thouzellier C. Louvain: Bibliothèque de la R.H.E., 1967. P. 53–78.

18. L'inquisiteur Geoffroy d'Ablys et les cathares du comte de Foix (1308–1309) / Ed. A. Pales-Gobillard. Paris: CNRS Editions, 1984. 436 p
19. Le Registre d'inquisition de Jacques Fournier, évêque de Pamiers (1318–1325) / Ed. par J. Duvernoy: 3 tomes. Paris: La Haye, 1978. T. 1. 1346 p.
20. Registre de l'Inquisition de Toulouse (1273–1280) / ed., trad. et annote par J. Duvernoy. Paris, 1993. P. 237-249.
21. Reineri ordinis praedicatorum contra Waldenses Haereticos Liber // Сборник памятников по истории раннего вальденства / Под ред. Д. Егорова. Москва: Тип-ия Императорского Московского ун-та, 1910. С. 5–20.
22. Rituel Occitan. URL: http://www.cathar.info/pdfs/cledat_rituel.pdf (останнє звернення: 20.04.2019)
23. Summa Fratris Renerii de Ordine Fratrum Praedicatorum, de Catharis et Leonistis seu Pauperibus de Lugduno // Сборник памятников по истории раннего вальденства / Под ред. Д. Егорова. Москва: Тип-ия Императорского Московского ун-та, 1910. С. 20–59.
24. THE NOBLA LEYCON. URL: <http://proto-protestantism.blogspot.com/2010/07/nobla-leycon.html> (останнє звернення 16.11.2020)
25. The Waldensian Confession of Faith [Електронний ресурс]. URL: http://apostles-creed.org/wp-content/uploads/2014/07/waldensian_confession_1120.pdf (останнє звернення: 24.11.2020)
26. Third Lateran Council – 1179 A.D. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.papalencyclicals.net/councils/ecum11.htm> (останнє звернення: 19.11.2020)

ЛІТЕРАТУРА

27. Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Львів: Вид-во УКУ, 2002. 412 с.
28. Ангелов Д. Богомилството. София: Булвест-2000, 1993. 495 с.
29. Байер де Рик Б. Средние века и религиозные диссиденты: катары и бегины, XI–XIV ст. [Електронний ресурс]. URL: <http://yakov.works/history/14/3/rick.htm> (останнє звернення: 17.11.2020)
30. Борст А. Катарская вера // Нелли Р. Катары. Святые еретики. Москва: Вече, 2005. С. 337–395.
31. Бренон А. Истинный образ катаризма / Пер. с фр. Н. Дульневой. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.fatuma.net/text/annbrenon.pdf> (останнє звернення: 25.11.2020)
32. Бренон А. Жизнь и смерть христианской Церкви / Пер. с фр. Н. Дульневой. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.fatuma.net/text/brennon-l-d.pdf> (останнє звернення: 25.11.2020)
33. Бренон А. Катары. Христианская церковь на костре / Пер. с фр. Н. Дульневой. [Електронний ресурс] URL: <https://cutt.ly/9hkDLsB> (останнє звернення: 20.11.2020)
34. Будур Н. В. Повседневная жизнь инквизиции в средние века. Москва, 2010. URL: https://www.e-reading.club/chapter.php/1005465/9/Budur_-_Povsednevnyaya_zhizn_inkvizicii_v_srednie_veka.html (останнє звернення: 28.09.2020)
35. Вернер Э. Идеология немецко-австрийского вальденства в XIV в. // Средние века, 1964. Вып. 25. С. 113–127.

36. Вульфийус А. Г. Вальденское движение в развитии религиозного индивидуализма. Петроград: Типография А. Ф. Коллинс, 1916. 279 с.
37. Гергей Ё. История папства / Пер. с венгр. О. В. Громова. Москва: Республика, 1996. 464 с.
38. Григулевич И. Р. Инквизиция. Москва: Политиздат, 1976. 448 с.
39. Гуревич А. Я. Популярное богословие и народная религиозность средних веков // Из истории культуры средних веков и Возрождения. Москва: Наука, 1976. С. 85–91.
40. Гутнова Е. В. Крестьянство и ереси // Средние века, 1975. Вып. 38. С. 28–38.
41. Доманин А. Крестовые походы. Под сенью креста. Москва: Центрполиграф, 2003. 431 с.
42. Дульнева Н. В. Катары Рейнских земель [Электронный ресурс]. URL: <http://www.delphis.ru/journal/article/katary-reinskikh-zemel> (останне звернення: 27.10.2020)
43. Дульнева Н. В. Поєднання непоєданного. Роздуми про дисертацію Андрія Погребенника «Духовно-світоглядні засади народно-релігійних рухів на півдні Франції у XII–XIV ст.» [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2493-nataliya-dulneva-poednannya-nepoednannogo-rozdumi-pro-disertatsiyu-andriya-pogrebennika-dukhovno-svitoglyadni-zasadi-narodno-religijnikh-rukiv-na-pivdni-frantsiji-u-khii-xiv-st> (останне звернення: 27.10.2020)
44. Дунаев А. Л. Основные этапы идеологической борьбы с ересью в XII–XIII вв. // Вестник Московского университета, 2008. № 1. С. 76–91.
45. Душин О. Э. Исповедь и совесть в западноевропейской культуре XIII – XVI веков // Санкт-Петербургское философское

общество. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.spho.ru/library/59> (останне звернення: 05.11.2020)

46. Дюби Ж. Трёхчастная модель, или Представления средневекового общества о себе самом / пер. с фр. Москва: Языки русской культуры, 2000. 311 с.

47. Дювернуа Ж. Религия катаров / пер. с фр. Н. Дульневой [Электронный ресурс]. URL: <http://credentes.livejournal.com/16515.html> (останне звернення: 26.11.2020)

48. Казьмина О. Е. Религиозные организации современного мира / П. И. Пучков. Москва: Изд-во Московского университета, 2010. 368 с.

49. Карсавин Л.П. Вальденсы до 1218 года // Ист. обозрение. Петроград: Научное дело, 1914. Т. XIX. С. 109–173.

50. Карсавин Л. П. Очерки средневековой религиозности // История ересей. Москва: АСТ, Хранитель, 2007. С. 9–266.

51. Карсавин Л. П. Очерки средневековой религиозности в XII–XIII вв., преимущественно в Италии. Петроград: Императорская Типография, 1915. 545 с.

52. Карсавин Л.П. Церковь и секты [Электронный ресурс] // Минувшее: Исторический альманах, 12. Санкт-Петербург: Atheneum: Феникс, 1993. 520 с. URL: http://az.lib.ru/k/karsawin_l_p/text_1950_tzerkov_i_sekty.shtml (останне звернення: 17.11.2020)

53. Керов В. Л. Из истории борьбы народных масс против католической церкви в эпоху феодализма. Москва: УДН, 1970. 85 с.

54. Керов В. Л. Народные восстания и еретические движения во Франции в конце XIII–начале XIV века. Москва: Изд-во УДН, 1986. 138 с.

55. Кураев А. Догмат и ересь в христианском предании [Электронный ресурс] // Вопросы философии. №9. Москва, 1994. URL: <https://kph.ffs.npu.edu.ua/!e-book/clasik/data/vopros/31.html> (останне звернення: 29.10.2020)

56. Ле Руа Ладюри Э. Монтайю, Окситанская деревня (1294–1324) / пер. с фр. Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2001. 541 с.
57. Ли Г. Ч. История инквизиции в средние века // История инквизиции: В 3-х т. Москва: Ладомир, 1994. Т. 2. 657 с.
58. Ли Г. Ч. История инквизиции: В 3-х т. Москва: Эксмо, 2007. Т. 3. 117 с.
59. Лиман С. И. Церковь и антикатолические движения в средневековой Чехии: опыт исследований учеными украинских земель Российской империи (XIX – начало XX вв.) // Дриновський збірник. Харків: Софія, 2015. Т. 8. С. 10–21.
60. Лозинский С. Г. История папства. Москва: Политиздат, 1986. 382 с.
61. Лортц Й. История церкви. Москва: Христианская Россия, 1999. 511 с.
62. Лось М. Дуалистические ереси средних веков / Пер. с англ. Дм. Алексеева [Электронный ресурс]. URL: <https://cutt.ly/6hkmhwm> (останнє звернення: 19.11.2020)
63. Мадоль Ж. Альбигойская драма и судьбы Франции / пер. с фр. Санкт-Петербург: Евразия, 2000. 332 с.
64. Мейкок А. Л. История инквизиции / Пер. с англ. М. В. Келер. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 386 с.
65. Нелли Р. Катары. Святые еретики / Пер. с фр. Москва: Вече, 2005. 400 с.
66. Ольденбург З. Костер Монсегюра. История альбигойских крестовых походов / Пер. с фр. О. И. Егоровой. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. 380 с.
67. Осокин Н. А. История альбигойцев и их времени: В 2-х т. Москва: АСТ, 2003. Т. 1-2. 896 с.

68. Погребенник А. І. Інквізиційні гоніння й репресії у Лангедоці в XIII–XIV ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету [Електронний ресурс]. 2017. Вип. 47. С. 283–287. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2017_47_55 (останнє звернення: 23.11.2020)
69. Погребенник А.І. Писемні джерела XII–XIV ст. з історії релігійно-єретичних рухів та сект в Окситанії: класифікація й аналіз // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології [Електронний ресурс]. 2017. Т. 1. С. 170–194. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pssiae_2017_1_10 (останнє звернення: 23.11.2020)
70. Погребенник А.І. Духовно-світоглядні засади народно-релігійних рухів на Півдні Франції у XII–XIV ст. [Електронний ресурс]. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Pohrebennyk_Andrii/Dukhovno-svitohliadni_zasady_narodno-relihiinykh_rukhiv_na_Pivdni_Frantsii_u_KhII-XIV_st.pdf (останнє звернення: 23.11.2020)
71. Сидорова Н. А. Антифеодальные движения в городах Франции во второй половине XIV–начале XV века. Москва: Изд-во МГУ, 1960. 61 с.
72. Шафф Ф. История христианской церкви. Санкт-Петербург, 2008. Том 5. 574 с.
73. Armand-Hugon A., Bibliografia valdese. // Gonnet G. – Roma: Torre Pellice, 1953. 275 p.
74. Audisio G. The Waldensian Dissent, Persecution and Survival. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 236 p.
75. Belperron P. La Croisade contre les Albigeois et l'union du Languedoc a la France. Paris: Plon, 1942. 496 p.
76. Biget J.-L. Hérésie et inquisition dans le midi de la France / J.-L. Biget. Paris: Picard, 2007. 247 p.

77. Biller P. *Heresy and Literacy, 1000–1530* / A. Hudson. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 313 p.
78. Bordes R. *Cathares et Vaudois en Périgord, Quercy et Agenais*. Cahors: L'Hydre Éditions, 2005. 195 p.
79. Borst A. *Die Katharer*. Stuttgart: Hiersemann Verlag, 1953. 372 p.
80. Bosworth L. *Perceptions of the origins and causes of heresy in medieval heresiology*. Edinburgh: University of Edinburgh, 1995. 248 c.
81. Brenon A. *Les Cathares*. Paris: Éditions Albin Michel, 2007. 292 p.
82. Brenon A. *Les Femmes cathares*. Paris: Éditions Perrin, 2004. 412 p.
83. Emery R. W. *Heresy and inquisition in Narbonne*. New York: Columbia University Press, 1941. 184 p.
84. Cameron E. *The Reformation of the Heretics: The Waldenses of the Alps, 1480–1580*. (Oxford Historical Monographs). New York: Clarendon Press of Oxford University Press, 1984. 291 p.
85. Caratini R. *Les cathares – de la gloire à la tragédie (1209–1244)*. Paris: Archipel, 2005. 329 p.
86. Cipolla C. *Il Patarenismo a Verona nel secolo XIII* // *Archivio Veneto*, 25. 1883. P. 64–86, 267–287.
87. Comba E. *Histoire des Vaudois d'Italie depuis*. Paris: Fischbacher, 1887. 378 p.
88. Comba E. *Valdo ed i valdesi avanti la Riforma. Cenno storico*. Firenze: Arte della Stampa, 1880 44 c.
89. Compayré C. *Études historiques et documents inédits sur l'Albigeois, le Castrais et l'ancien diocèse de Lavaur*: In 3 t. Albi: M. Papailhiau, 1841. T. III. 570 p.

90. Dieckhoff A. Die Waldenser im Mittelalter: zwei historische Untersuchungen. Hamburg: Front Cover. Vandenhoeck und Ruprecht, 1851. 408 p.
91. Duvernoy J. Inquisition a Pamiers. Interrogatoires de Jacques Fournier, évêque de Pamiers (1318-1325). Toulouse: Privat. 1966. 237 p.
92. Duvernoy J. La religion dei catari: fede, dottrine, riti. Roma, 1996. 346 p.
93. Evans Au. P. Social Aspects of Medieval Heresy // Persecution and Libery. Essays in honor of George Lincoln Burr. New York: Columbia University Press, 1931. P. 93–116.
94. Guiraud J. Histoire de la Inquisition au Moyen Age: Origines de l’Inquisition dans le midi de la France. Cathares et Vaudois. Paris: Picard, 1935. Vol. 1. 428 p.
95. Haupt H. Waldenserthum und inquisition im sudostlichen deutschland. Freiburg, 1890. 136 p. URL: https://archive.org/stream/waldenserthumund00haup/waldenserthumund00haup_djvu.txt (останнє звернення: 17.04.2019)
96. Haureau B. Bernard Delicieux et l’Inquisition albigeoise (1300–1320). Paris: Librairie Hachette et Cie, 1877. 218 p.
97. Herzog J. Die romanischen Waldenser, ihre vorreformatorischen Zustände und Lehren... Hamburg: Forgotten Books, 2018. 488 p.
98. Holinka R. Sektářství v Čechách před revolucí husitskou. Bratislava, 1929. 174 c.
99. Jas M. Cathares et protestants : Familles rebelles et histoire du Midi. Toulous: Privat–PUF, 2011. 221 p.
100. Kolpacoff J. A History of Medieval Heresy and Inquisition. New York: Rowman & Littlefield Publishers, 2011. 240 c.
101. Lea H. C. The Inquisition of the Middle Ages: In 3 vol. New York: Harper and brothers, 1887. Vol. 1. 612 p.

102. Nelli R. *Le Phenomene cathare. Perspectives philosophiques, morales et iconographiques*. Toulouse: Privat–PUF, 1964. 198 p.
103. Malcolm L. *Medieval Heresy: Popular Movements from Bogomil to Hus*. London: Holmes and Meier, 1977. 430 p.
104. Merlo G. *Eretici e inquisitori nella società piemontese del Trecento, con l'edizione dei processi tenuti a Giaveno dall'inquisitore Alberto de Castellano (1335) e nelle valli di Lanzo dall' inquisitore Tommaso di Casasco (1373)*. Torino: Archives de sciences sociales des religions, 1977. 279 p.
105. Molnar A. *Die Waldenser. Geschichte und europäisches Ausmaß einer Ketzerbewegung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1985. 456 s.
106. Montet E. *Histoire littéraire des Vaudois du Piémont*. Paris: Nabu Press, 1885. 226 p.
107. Palacký F. *O stycích a poměru sekty Valdenské k někdejším sektám v Čechách*. Časopis Českého muzea, 1868. C. 291–320.
108. Peters E. *Heresy and authority in medieval Europe*. Pennsylvania: University of Pennsylvania, 1980. 309 p.
109. Preger W. *Beiträge zur Geschichte der Waldesier im Mittelalter*. München: Verlag der Akademie, 1875. 72 p.
110. Roquebert M. *Histoire des Cathares. Hérésie, Croisade, Inquisition du XIe au XIVe siècle*. Paris: Perrin, 1999. 538 p.
111. Runciman S. *The Medieval Manichee: A Study of the Christian Dualist Heresy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 218 p.
112. Sackville L. *Heresy and Heretics in the Thirteenth Century: The Textual Representations*. New York: Boydell & Brewer, 2011. 240 p.
113. Schmidt C. *Histoire et doctrine de la secte des cathares ou albigeois*: In 2 t. Paris: Cherbuliez, 1849. T. 1. 392 p.
114. Schmidt C. *Histoire et doctrine de la secte des cathares ou albigeois*: In 2 t. Paris: Cherbuliez, 1849. T. 2. 320 p.

115. Schneider M. Europäisches Waldensertum im 13. und 14. Jahrhundert. Berlin: De Gruyter, 1981. 157 p.

116. Théry J. L'Hérésie des bons hommes. Comment nommer la dissidence religieuse non vaudoise ni béguine en Languedoc (XIIe siècle–début du XIVe siècle)? // Heresis: revue d'hérésiologie médiévale [Електронний ресурс]. Carcassone: Centre National d Études Cathares, 2002. № 36–37. P. 75–117. URL: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00624456/document> (останнє звернення: 17.10.2020)

117. Thouzellier Ch. Heresie et heretiques: Vaudois, Cathares, Patarins, Albigeois. Roma: Edizioni di storia e letteratura, 1969. 275 p.

118. Weis R. The Yellow Cross: The Story of the Last Cathars. London, 2001. 528 p.

119. Wylie J. A History of the Waldenses. London; New York: TEACH Services, 2001. 206 p.